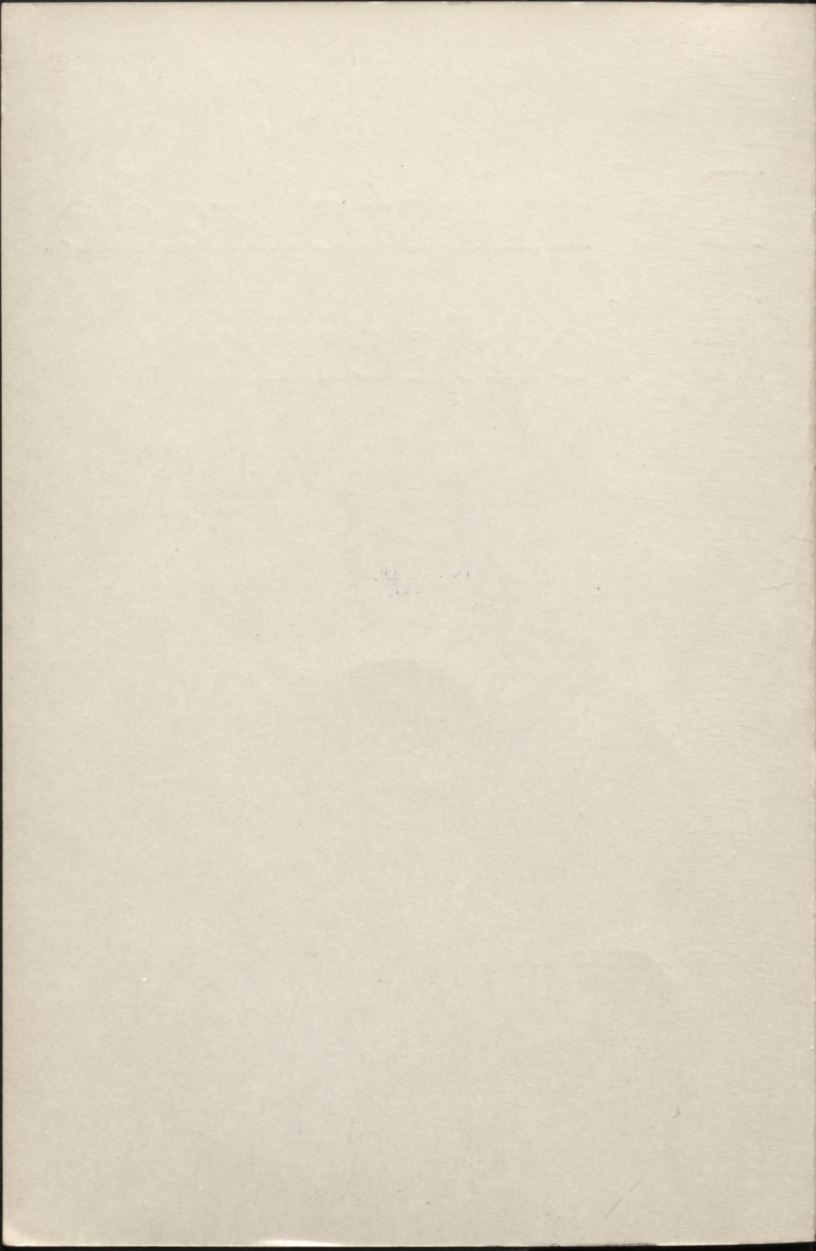

70-2
W 10735

De misstolkade legionärerna

Arturs Landsmanis

W 70-2
10735

Sahl,
W
9/n)

ARTURS LANDSMANIS

DE MISSTOLKADE LEGIONÄRERNA

Ett baltiskt debattinlägg

LATVIJAS VALSTS
BIBLIOTĒKA

91-2.259

0304007499

LETTISKA NATIONELLA FONDEN

STOCKHOLM 1970

Inledningsord

Denna skrift har utgivits i avsikt att rätta de felaktigheter som möter i P. O. Enquists bok "Legionärerna" (P. A. Norstedt & Söner, Sthlm 1968). När boken recenserades i pressen och i den debatt som följde tillkom i många fall ytterligare missvisande eller felaktiga uppgifter. Så långt det varit möjligt har i denna skrift även dessa tagits upp. Endast recensionerna i svensk press har berörts.

P. O. Enquist behandlar i sin roman huvudsakligen lettiska legionärer. Därför berör många av de påtalade felaktigheterna just Lettland och letter. Det är viktigt att framhålla, att förhållandena i grannländerna Estland och Litauen i vissa fall har varit likartade, men i många fall avsevärt annorlunda.

Författaren önskar skildra händelser i det förflutna och sammankopplar dem även med dagens situation. Recensenten Nils Runeby (Upsala Nya Tidning 2.9.1968) formulerar det så: "Han har inte nedlagt sitt stora arbete på baltutlämningen enbart av historiskt intresse. Han har velat använda forskningarna som ett medel för en politisk positionsbestämning i dagens situation." Denna önskan är verkligen klart märkbar. I motsats härtill har denna skrift inga politiska biavsikter. Dess enda syfte är att ge sanningen tillfälle att komma till tals.

Några ord om skriftens författare. Hans namn är Arturs Landsmanis. Han är lett, född 1913. Före kriget fick han akademisk utbildning i Lettland och arbetade i finansdepartementet. Våren 1944 var han inkallad i den lettiska legionen och arbetade vid legionens utbildningssektion med sammanställande av undervisningsmaterial. Våren 1945 medverkade han vid organiserandet av Lettlands Nationella Råd och det provisoriska regeringsbildandet i Kurland. Han kom till Sverige som flykting i maj 1945. Här har han medarbetat i baltiska organisationer och forskat i Baltikums politik och ekonomi. Han har författat ett flertal skrifter.

För åsikter uttryckta i denna skrift ansvarar endast författaren själv, även om han ibland skriver "vi" i stället för "jag".

Lettiska Nationella Fonden

Till läsaren

Denna skrift kommenterar och diskuterar problem som tagits upp i romanen "Legionärerna" eller berörts i pressen och i debatten. För att underlätta för läsaren att följa diskussionen inleds skriften med en tidtabell. En bred skildring av händelserna, pressens ställningstaganden, de officiella deklARATIONERNA återfinns i O. Freivalds bok "De internerade baltarnas tragedi i Sverige år 1945—1946". Boken utkom samtidigt med P. O. Enquists bok och kunde således inte registrera den reaktion som denna framkallade.

Siffror inom parentes i denna skrift hänvisar till romanen "Legionärerna". Till andra källor, huvudsakligen då lettiska, har vi inte hänvisat, eftersom de är svårtillgängliga för svenska läsare. Däremot förekommer hänvisningar till olika ställen i denna skrift för att binda samman berättelsen.

A. Landsmanis

1. TIDTABELL

för de viktigaste händelserna kring de baltiska militärflyktningarnas utlämnande

År 1945

- Januari—april: De lettiska enheter som överförts till Tyskland för utbildning och komplettering retirerar västerut under strid med anfallande ryska styrkor; den andra delen av den lettiska legionen kämpar i Kurland och håller stånd tillsammans med tyska styrkor mot ryska storanfall.
- 27 mars: Flera hundra man ur det lettiska artilleriregementet har hamnat i den ficka som har bildats runt Danzig. Letterna söker undkomma med hjälp av tre lettiska flodångare. "Till 150 platser antages 203 man" står det antecknat. De övriga stannar kvar i fickan och blir tillintetgjorda.
- 29 mars: Två av båtarna anländer efter en strapatsrik färd till Bornholm. Där stannar legionärerna till den 7 maj. Under flyganfall dödas 4 letter och 17 blir svårt sårade. Under vistelsen på ön etableras kontakt med den danska befolkningen.
- Slutet av april: Enheter som lyckats bryta sig västerut ger sig tillfånga till engelsmän och amerikaner. Med sin order av den 29 april uppmanar general R. Bangerskis lettiska soldater i Tyskland att söka internering hos västmakterna och befriar dem från militära plikter. Ordern blir inte känd på Bornholm.
- 8 maj: Allmän tysk kapitulation träder i kraft kl 23.01. En del av den lettiska styrkan på Bornholm anländer på morgonen till Ystad, andra stannar kvar i Rönne.
- 9 maj: Båtar med civila och militära flyktingar anländer från Kurland till Gotland och fastlandet. De har startat på eftermiddagen den 8 maj. Mindre grupper anländer också senare.
- Maj—juni: Militära flyktingar skiljs från de civila och omhändertags i särskilda läger. Mottagande svenska militärer ger lugnande besked. Under tiden stor aktivitet hos de svenska myndigheterna i Stockholm, dock helt hemlig för allmänheten.
- 2 juni: Sovjetunionen frågar i en not om svenska regeringens avsikter beträffande internerade militärflyktingar och föreslår utlämnande av dem som flytt från östfronten efter kapitulationen den 8 maj.

- 11 juni: Frågan behandlas i utrikesnämnden efter en mycket ofullständig föredragning av utrikesminister Chr. Günther.
- 13 juni: Frågan kommer upp i statsrådsberedningen.
- 15 juni: Konseljen godkänner svaret till Sovjetunionen. Den svenska regeringen lovar utlämna alla tyska och under tysk kontroll stående militärflyktingar, även sådana som flytt före kapitulationen.
- 16 juni: Svaret överlämnas till Sovjetunionen. Allmänheten och de internerade är fortfarande helt ovetande om besluten.
- 3 juli: Till Sovjetunionen lämnas uppgifter om de internerades antal (enligt vissa källor även namnuppgifter). Under kommande månader väntar man på ankomst av ryska transportfartyg som dock dröjer.
- Sommar—höst: De internerade är ovetande om sitt öde, ingen visar dock större oro. Myndigheterna lämnar lugnande besked. Kontakter med anhöriga i väster etableras. Internerna koncentreras till några få läger. Den lettiska Bornholmgruppen överförs till Ränneslätt (vid Eksjö) i juni; i oktober anländer även flyktingar dit från Gotland.
- Mitten av november: Uppgifter om de internerade tyskarnas och balternas utlämnande har läckt ut. Stockholms tidningar förbereder publicering av materialet, men på begäran av regeringen lovar de att hålla tyst.
- 19 november: Vestmanlands Läns Tidning publicerar nyheten om det beslutade utlämnandet. Därmed är tystnaden bruten. Många är upprörda över att utlämningsbeslutet även drabbar balter (vid den tidpunkten 140 letter, 10 litauer, 7 ester).
- 20 november: En delegation av omkring 25 kyrkliga ledare med biskop Manfred Björkquist i spetsen besöker utrikesminister Ö. Undén och ber honom ändra beslutet beträffande balterna.
- 22 november: De internerade balterna börjar hungerstrejka. Total anslutning, god disciplin. Till strejkledare utses dr Elmars Eichfuss-Atvars. Kraftiga opinionsyttringar till förmån för balterna bryter ut. Pressen, församlingar, studenter, föreningar demonstrerar. Regeringen vägrar ändra ståndpunkt.
- 23 november: Interpellation med svar från regeringen och debatter i riksdagen.

- 25 november: Konungen vädjar genom ryska ambassaden i Stockholm till Josef Stalin att uppskjuta utlämnandete av de baltiska militärflyktingarna. Den 28 november meddelas att vädjan avslagits.
- 28 november: Det första självmordsoffret: löjtnant O. Lapa har tagit sitt liv.
- 29 november: De hungerstrejkande överförs till lasaretten. Därmed bryts enheten. Strejkledaren isoleras. Ytterligare självmordsförsök. Strejken avbryts i december.
- 29 november: Utrikesministern meddelar ryssarna att balterna på grund av hälsoskäl för tillfället ej kan utlämnas. Uppskovet varar till januari 1946. Under tiden organiseras ytterligare räddningsförsök. Frågan behandlas på nytt i statsrådsberedningen och debatteras i riksdagen.

År 1946

- Januari: Regeringen gör klart för allmänheten att utlämningsbeslutet står fast.
- 23—25 januari: Balterna hämtas från lägren och sjukhusen och transporteras till Trelleborg, där det ryska fartyget "Beloostrov" väntar. Löjtnant P. Vabulis tar sitt liv. Flera självmordsförsök. Några svårt sjuka samt några som frigits av särskild anledning undgår utlämning.
- 27 januari: "Beloostrov" anländer till Liepaja. De utlämnade överförs till fångläger.

2. FEL UTGÅNGSPUNKT

På vad grundar sig slutsatserna? När man studerar allt material kring legionärernas utlämnande (P. O. Enquists bok "Legionärerna", tal i riksdagen, intervjuer, etc.) står det genast klart att de viktigaste slutsatserna nästan ingenstans bygger på dokumenterande fakta och siffror. Så antas det t.ex. som ett axiom att legionärerna var "i tysk tjänst" eller, som andra har uttryckt det, "tagit värvning i tyska armén". Om detta påstående har någon grund, och i så fall vilken, har inte angivits, vare sig av Enquist eller de statsmän som uttalat sig på detta vis. Enquist citerar däremot vid flera tillfällen uttalanden från lettiska legionärer, att de inte uppfattar sig som tillhöriga tyska armén. Men att intressera sig närmare för denna sak har som synes tyckts onödigt. Här har författaren fortsatt den tradition som grundades av utrikesminister Günther, när han den 13 juni 1945 i statsberedningen sade: "Det finns bland tyskarna andra grupper också . . . Det finns en grupp balter t.ex. Men det är väl svårt för oss att här sitta och göra distinktioner mellan dem. De ingår ju alla i den tyska armén och bör väl alla utlämnas" (90).

Svårigheten att "göra distinktioner" lyser igenom överallt. Det framgår t.ex. av Enquists samtal med f.d. utrikesministern Undén (85). Författaren frågar: "Tillkallades någon folkrättsexpert utom (utrikes) nämnden?" Svar: "Nej, självfallet inte." Och senare säger han: "Det var nog inte så mycket att fundera på."

Man kan förstå att utrikesnämndens ledamöter är tillräckligt kompetenta att dra slutsatser om de har nödvändigt material tillgängligt. Men hade de sådant? Ingenting vittnar om detta. Ledamoten i utrikesnämnden Ivar Anderson säger: "Det var väl ingen som förstod skillnaden, vi var ju så oförberedda" (87).

I en intervju med Expressen den 22 november 1945 sade Günther: "Om någon folkrättsexpert utanför nämnden tillfrågades kan jag inte nu påminna mig" (85). Även detta svar låter anta, att ingen noggrannare kontroll av uppgifterna skedde. Annars skulle statsrådet knappt ett halvår efter händelserna ha kommit ihåg, att ett ställnings-tagande hade funnits som han accepterade eller avvisade.

Dessa fakta avslöjar Enquist själv i sin bok. Därför är det ännu svårare att förstå varför han inte har frågat sig själv det som politikererna glömde. Vi tycker att mycket av det som då godtogs och ännu

i dag av den svenska allmänheten godtas som självklart i verkligheten inte är det. Vi kan här hänvisa enbart till de viktigaste momenten och utelämnar exempel och analyser.

Icke utnyttjade källor För en kännare av Baltikums problem är den första stötestenen i P. O. Enquists roman påståendet att författaren har utnyttjat alla tillgängliga källor. Man frågar sig: hur har detta varit möjligt? Hur har han t.ex. klarat källorna på lettiska? Ett eller annat dokument kan översättas, men vad har Enquist gjort med de många volymer där nödvändiga uppgifter först måste hittas innan de analyseras och används? Om ett eller annat sakförhållande har han uppenbarligen förfrågat sig bland letter, men deras uppgifter har också givits lösryckta ur sitt sammanhang och icke förstått till sitt innehåll. På så sätt kan han inte få veta mer än vad den han samtalar med vet.

Kort sagt, författaren har helt gått förbi det lettiska källmaterialet. Det verkar som om han inte ens vetat att ett sådant existerar. Så till vida är nog påståendet att alla källor utnyttjats ärligt menat men väl djärvt och utan täckning.

Tyvär har författaren i detta avseende utan vidare blivit trodd av de många recensenterna i svensk press. På så sätt har hos den svenske läsaren intrycket förstärkts att de data P.O. Enquist ger är kontrollerade och grundar sig på ett brett faktiskt underlag. "Sydöstra Sveriges Dagblad" skriver 21.11.1968: "Någon vitbok om baltutlämnandet behövs säkerligen inte efter Legionärerna." Tidskriften Beklädnadsfolket (nr 14, 1968) skriver: "Romanen är ett stycke mönstergillt dokumenterad nutidshistoria." Sven-Olof Stalfelt (Nerikes Allehanda 18.9.1968): "Många kommer att läsa och beundra den för dess historiska trohet." Nils Runeby (U.N.T. 2.9.1968): "Enquist har med stor energi uppådat allt tillgängligt material i frågan." Ännu fler recenser kallar boken för dokumentsamling och har med liknande ord kontrasignerat författarens tanklösa påstående.

Vilka lettiska källor skulle ha varit till nytta för författaren? Först bör man hänvisa till den lettiska legionens arkiv, som befinner sig i USA. Även andra mindre arkiv innehåller säkerligen användbart material. Av publikationer bör man främst nämna legionens generalinspektör R. Bangerskis minnes- och dokumentsamling, som tillkom i fyra band i Köpenhamn 1958—60. Vidare har en hel rad författare skrivit sina minnen och gjort översikter och analyser. Låt oss endast nämna de viktigaste: Två av legionens stabschefer, A. Plensners och A. Silgailis, regementschefen V. Janums, soldater i olika tjänstegrader J. Kilitis, J. Sudrabins och V. Skinkis. O. Freivalds har dels ensam,

dels tillsammans med E. Alksnis samlat samtida vittnesmål. Legionärerna och deras tid har berörts också i många skönlitterära verk, av vilka en stor del har dokumentärt värde. Låt oss nämna några författarnamn: Anslavs Eglitis, Andrejs Eglitis, A. Dzilums, V. Karklins, M. Vetra och andra. Och till sist finns en hel del material att hämta ur den lettiska pressens spalter. Lettiska tidningar utkommer i New York, Toronto, Västtyskland, London och Melbourne, tidigare även i Stockholm.

Man kan fråga sig hur P. O. Enquists roman skulle sett ut, om författaren hunnit tillgodogöra sig dessa källor. Ett säkert svar är omöjligt att ge. Det finns frågor där oupptäckta källor inte förefaller ha någon betydelse. Det gäller t.ex. skeenden i den svenska administrationen — från regeringskretsar till lägervakter. Däremot kan dessa källor vara av utslagsgivande betydelse när det gäller karakteristik av personer och förståelsen av deras handlingar. Detta ämnesområde har också berett Enquist de största svårigheterna. Och till sist berör båda dessa områden inte sällan varandra och påverkar varandra: regeringens handlingssätt, allmänhetens reaktion, motiveras ju av legionärernas situation, vilken som sagt kunde ha skildrats helt annorlunda än vad som skett.

Det verkar som om författaren själv varit på det klara med att inte allt är som det borde vara med hans roman. Flera gånger upprepas konstateranden och stämningar som kan sammanfattas i ett uttryck: jag förstår inte, jag skall aldrig lyckas förstå. Det borde ha tjänat som en uppmaning att tänka igenom problemen än en gång. Även när man löser ett matematiskt problem är ett ologiskt eller omöjligt svar tecken på att ett fel begåtts någonstans. I Enquists fall är felet det att han har föreställt sig Baltikum och balter annorlunda än de i verkligheten är. Då blir dissonanser oundvikliga.

3. DEN LETTISKA POLITIKEN UNDER DE TYSKA OCKUPATIONSÅREN

Relationerna till Tyskland

Sambandet med legionärsfrågan

De politiska förhållandena mellan Lettland och Tyskland har ett påtagligt samband med legionärsfrågan. När legionärerna utlämnades påstods att de tillhörde tyska armén. I första hand tillhörde de självfallet den lettiska legionen. Men var legionen i sin tur en del av den tyska armén? Legionen bildades av den s.k. lettiska självförvaltningen. Vilken var denna institutions rättsliga ställning?

Legionärsfrågan har i Sverige hittills främst diskuterats som humanitärt problem. Frågan fick denna inriktning redan i själva början när kyrkans män var de första som tog upp den. Och på samma sätt vill P. O. Enquist och en del av hans recensenter avsluta debatten genom att konstatera, att resultatet inte blev så elakartat som många hade befarat. Internationella rättsfrågor och mellanfolkliga samlevnadsfrågor har nästan inte alls berörts.

Ett humanitärt synsätt inriktar frågan på vilka dessa människor var som man ville rädda, vad de hade gjort, om de förtjänar sympatier. Eftersom det inte finns många upplysningar om legionärerna själva och dessa vanligtvis inte ger några hållpunkter för ett ställningstagande, går debatten vidare till att omfatta även civila flyktingar, till den miljö i vilken de hade levat, varifrån de hade kommit, till deras övertygelse och verksamhet — kort sagt till den tyska ockupationsperioden.

Skildringen i P. O. Enquists roman av detta politiska klimat kan tjäna som ett skolexempel på ensidig, tendentiös, bitvis demagogisk information. Det är möjligt att han fallit offer för okunnighet och dåliga källor, men det ändrar inte sakläget. Så talar han t.ex. om "tyskorienterade baltiska officerare" (116). Vi anser att den etiketten är felaktig. Om en officer säger han: "Han anslöt sig till tyskarna" (103). Om flyktingar i allmän säger han: "Många letter hade goda skäl att fly, också de civila, eftersom de samarbetat mycket intimt

med tyskarna under ockupationstiden" (13). Uppenbarligen har händelserna under den tyska ockupationstiden stor betydelse för förståelsen av de argument vilka användes när legionärsfrågan debatterades.

Historia i några satser När den politiska spänningen under 1930-talets andra hälft växte i Europa, försökte Lettland upprätthålla neutralitet gentemot stormaktsgrupperingar. Relationerna till Tyskland såväl som till Sovjetunionen var korrekta, men Berlin visste att stämningen gentemot nationalsocialistiska idéer inte var vänlig vare sig bland folket eller i regeringen. Trots att Lettlands dåvarande utrikesminister V. Munters härstammade från en i Baltikum boende tysk familj, uppfattades han inte som vänligt stämd mot Hitler, snarare tvärtom.

Molotov—Ribbentrop-pakten av den 23 augusti 1939 förutsåg att Lettland och Estland (sedermera även Litauen) skulle inlemmas i Sovjetunionens intressesfär. En kort tid efter paktens undertecknande och Polens erövring erbjöd Tysklands regering på senhösten 1939 den tyska minoriteten i Baltikum att avsäga sig tidigare medborgarskap och bosätta sig inom Tysklands nya gränser. Denna värdjan hörsammades av nästan alla tyskar, med undantag av dem som inte kunde förlika sig med Hitler-regimen. När ryssarna började förverkliga sina av Hitler köpta rättigheter och i juni 1940 helt ockuperade de baltiska staterna lade Tyskland inga hinder i vägen. Sändebudens protester i Berlin förblev resultatlösa. De tvingades lämna sina legationer.

Den 22 juni 1941 började det tysk-sovjetiska kriget. Den röda armén fördrevs från Lettland inom loppet av ett par veckor. Riga föll i tyskarnas händer den 1 juli. Letterna väntade att Lettlands självständighet därmed automatiskt skulle återkomma, men misstog sig. Tyska ämbetsmän förklarade att Lettland liksom de övriga baltiska staterna i rättsligt hänseende skulle uppfattas som ockuperat sovjetterritorium och att man skulle överlägga om de politiska problemen efter krigsslutet. Snart blev de vidare konsekvenserna av denna inställning uppenbara. Alla av sovjetmakten nationaliserade egendomar (företag, hus, kapital, bondgårdar osv) förklarades som krigsbyte taget från fienden, med vilket letterna inte hade att skaffa. Även behandlingen av befolkningen röjde snart att ett återupprättande av Lettlands nationella självständighet ingalunda ansågs ligga i nazisternas intresse.

Men från detta utgångsläge blev tyskarna med tiden tvungna att retirera. I krigets slutskede var de redo att deklarerat, att Lettlands

territorium icke borde betraktas som del av Sovjetunionen och att det lettiska folkets rätt till en suverän egen stat kunde börja förverkligas genast, så långt krigsförhållandena det tillät. Anspråken på statsegendom hade blivit måttligare, jorden började återlämnas till bönderna. Rent praktiskt betydde det avskrivning av större kolonisationsplaner. Den tyska armén började retirera från Lettland under sommaren 1944. Den 13 oktober intogs Riga av ryssarna. Därefter formades fronten i en stor båge tvärs över Kurland. Bakom den tyska fronten fanns två hamnstäder, Liepaja och Ventspils. Denna front hölls med små ändringar under oavbrutna strider till kapitulationen den 8 maj 1945.

När förbundsrepubliken Tyskland grundades efter kriget diskuterades frågan om dess rättsliga förhållande till de baltiska staterna. Tyska jurister konstaterade, att Hitler-Tyskland visserligen hade slutit avtal med Sovjetunionen varigenom Tyskland erkände de baltiska staternas inkorporering i Sovjet, men att dessa avtal aldrig hade ratificerats och följaktligen inte var bindande. När Västtyskland och Sovjetunionen 1955 återupprättade diplomatiska förbindelser meddelade Bonn i en officiell deklARATION, att detta inte fick tolkas som ett erkännande av bl.a. de baltiska staternas inkorporering. I motsats till vad som är fallet i de anglosaxiska staterna saknas i Bonn en officiellt ackrediterad representant för Lettland. Information om letternas åsikter samlar Bonn upp genom icke officiella kanaler.

De svenska bedömarens vanligaste feltolkningar

lande under den tyska ockupationen kan man isolera flera felaktiga föreställningskomplex. Sådana förekommer både i Enquists bok och i flera recensioner.

1. Ett felkomplex bildas, om situationen i Baltikum värderas med samma måttstock som situationen i Norge och Danmark. I verkligheten förelåg flera mycket viktiga skiljaktigheter. Danmark och Norge var fria stater när Hitler ockuperade dem. De hade skäl att uppfatta tyskarna som frihetsberövare. Baltikum däremot hade redan ett år tidigare ockuperats av ryssarna, som svårt förbrutit sig gentemot befolkningen. Hitlers armé återgav visserligen inte friheten, men kunde inte heller kallas för den förste syndaren. Norges och Danmarks frihet hotades inte av någon annan. Därför kunde dessa folk vänta på Hitler-maktens sönderfall och dessutom främja den genom sabotage och motstånd. Så var det inte i Baltikum. Hitler-väldets sammanbrott skulle innebära frihet endast om balterna lyckades skydda sig emot

en ny rysk ockupation. En viss skillnad tycks även ha funnits på det ideologiska området. I Norge kom Vidkun Quisling 1942 till makten, som representant för ett parti med en nationalsocialismen närstående ideologi. Dessutom finns i nationalsocialismens lära element som framhäver de nordiska folkens utmärkta rasegenskaper. I Lettland kände den vid makten sittande lettiska administrationen ingen idégemenskap med nationalsocialismen. Det var välbekant att Hitlers rådgivare (framförallt Alfred Rosenberg) inte hyste några högre tankar om letternas rasmässiga värde. Sålunda saknades ideologisk anknytning.

2. En viss propagandaeffekt kan nås om samarbete med tyskarna görs till en moralisk fråga. Hitler-regimens illdåd känner alla till. En upprörd bedömare kan fråga sig: kan man över huvud taget ha kontakt med en sådan regim utan att själv bli besudlad? Världen skulle onekligen vara bättre än den är i dag, om folk och statsmän lät vägleda sig av sådana principer. Men det är inte svårt att inse, att det än i dag inte är så, och så var det inte heller tidigare. En framstående svensk statsman har sagt, att utrikespolitik inte har något samband med moral, ty politik bestäms av intressen. Om politiska spörsmål avgjordes på samma sätt som samvetsfrågor, så skulle neutralitet redan i princip vara omöjlig. Eller återigen, hur skulle förhandlingar och avtal med Stalin kunna rättfärdigas, när alla visste att på denna regims samvete ligger 100.000-tals politiska mord, inspärrande av miljoner i slavarbetsläger? Hitler-regimens illdåd började inte först under kriget utan redan tidigare. Ändrade någon stor eller liten stat för den skull sin politik gentemot det dåtida Stor-Tyskland?

Det är mycket orättvist att begära, att just letterna skulle börja lära Hitler moral, i synnerhet som det lettiska folket då befann sig i den svåraste politiska situation som det någonsin upplevat. Det är ojuste att begära, att letterna skulle fränsäga sig sina möjligheter (verkliga eller inbillade) att uppnå något för sitt folks bästa, därför att avtal med Hitler och hans regim skulle vara omoraliska. De kritiker som vänder detta argument mot letternas politik tillhör utan tvivel den kategori vilken kan åsättas P. O. Enquists epitet "transportabelt samvete". Denna analys har inte alls avsett att rättfärdiga Hitlers illdåd eller att rättfärdiga de letter som har tagit del i dessa. Men det är ett helt annat problem.

När kommunistpropagandan talar om den tyska ockupationstiden i Lettland använder den följande tillvägagångssätt för att skada sina motståndare. Med citat ur Mein Kampf, Das schwarze Korps och andra nazistiska källor bevisas att Lettland var avsett att koloniserats med tyskar. En liten del av befolkningen, som skulle erkännas som

värdefull ur rassynpunkt, skulle få tillfälle att bli germaniserad. Resten skulle deporteras till Tyskland som arbetskraft eller utvisas till Ryssland. Propagandamakarna frågar: hur kunde lettiska nationalister samarbeta med en makt som hade sådana avsikter? Även P. O. Enquist framlägger på ett ställe problemet på sådant sätt.

Nationalsocialisternas målsättning i Lettland är lätt att ange. Även om den i början av ockupationen inte var till fullo bekant, blev avsikterna snart tolkade. Därför låg syftet att få tyskarna att avstå från sina avsikter till grund för varje beröring, varje kontakt. Varje löfte från letternas sida förbands med grundkravet att det lettiska folkets rättigheter skulle respekteras. Under ockupationens första månader hoppades hitleristerna att deras planer skulle fullföljas som de ursprungligen avsetts. Då lovade de inte letterna något och fick inte heller några löften i utbyte. Men steg för steg ändrades bilden. Förändringen framkallades självfallet av det allmänna krigsförloppet och inte av letternas övertalningskonst. När den tidiga vintern 1941/42 började och männen vid fronten behövde varma kläder, blev det uppenbart, att enbart med order kunde man inte få ihop någon nämnvärd mängd. Det blev tydligen nödvändigt att vinna befolkningens förtroende. I fortsättningen blev detta ännu tydligare. Lettland kunde producera betydande mängder livsmedel, men även här berodde framgången på befolkningens lojalitet. Detta gällde även i många andra avseenden. Så formades stegvis förbindelser, löften, avtal. Här skall inte göras försök att idealisera denna process eller att förneka, att många besvikelser blev följden.

Om man bara har nationalsocialismens ideologi för ögonen synes ett samarbete ha saknat förutsättningar. Men politik utgår från konkreta situationer och förmår för en tid glömma ideologin. Det får vi ständigt bevis för. Nikita Chrusjtjov uttalade på sin tid de bevingade orden: "Vi ska en gång begrava er kapitalister." Om man studerar kommunismens ideologi, så ser man att han i denna sats har koncentrerat hela denna ideologis slutmål. Men har någon för den skull tänkt avbryta förbindelserna med Sovjetunionen? Med varje dag tycks denna väntade kapitalisternas begravning snarare avlägsna sig än närma sig. Så var det också med letter och tyskar under andra världskriget. Att konstruera en intressemotsättning var verkligen inte svårt. Men livets verklighet framtvang en annan lösning.

Ockupationens teknik Det är på sin plats att påvisa en viss skillnad mellan olika ockupationer ifråga om administrativ teknik. Ryssar inordnar alla lokala myndigheter och institutioner på ett eller annat sätt under Moskva, men på ort och ställe finns

formellt endast rent lettiska organ. Dessutom placerar ryssarna i olika myndigheter sina män både som ställföreträdande chefer och i lägre och t.o.m. i de lägsta ämbetena. Tillsammans med kommunistpartiet manipulerar de myndigheten så som det passar Moskva.

Hitlers ockupationsteknik var annorlunda. I det ockuperade territoriet (vi avser här Baltikum, i första hand Lettland) fanns två slags myndigheter: den inhemska befolkningens (den s.k. Landeseigene Verwaltung) och den tyska. Det var två från varandra strängt skilda system. Tyskarna arbetade inte i de s.k. lokala myndigheterna och den inhemska befolkningen användes av de tyska myndigheterna bara för obetydliga tekniska uppdrag (maskinskriverskor, chaufförer, tjänstefolk). Tyska anställda var underordnade tyska lagar, den inhemska befolkningen det egna landets lagar. Även lönenivån och rättigheterna var helt olika. Det är uppenbart att det tyska systemet var avsett för ledningen och omfattade ett begränsat antal. Bara på några områden var denna princip delvis bruten: t.ex. järnvägen och posten räknades som tyska företag och där leddes lettiska anställda av tyska chefer.

Denna tyska ockupationsteknik var orsak till att de lokala myndigheterna kunde företräda lettiska intressen. Med rysk ockupationsteknik förefaller någonting sådant vara omöjligt. De lettiska önskemålen kunde självfallet genomdrivas enbart då tyskarna inte kom med invändningar. Det betydde att förhandlingar var nödvändiga, att man fick gå med på kompromisser, att man ofta fick uppleva besvikelser och inte så sällan skarpa konflikter. Men möjligheten att formulera och bekantgöra folkets åsikter är även det en del av politiken. Eftersom föreningsfrihet och fri press saknades kunde man inte heller säga hur vida kretsar som stod bakom den ena eller andra uppfattningen. De politiska problemen debatterades dock bland letterna och funna rapporter visar hur noggrant tyskarna följt stämningarna hos den lettiska befolkningen.

Allt detta bör ihågkommas, eftersom en del av den svenska pressen hyser uppfattningen att det inte kunde vara tal om någon lettisk politik. Enligt denna tolkning kan man tala om en egen linje först då Tysklands förhandlingspartner är en neutral stat. Då blir varuutbyte för förbindelser med Hitler-Tyskland liksom upphöjda på ett högre plan, får sken av laglighet. Detta kunde även vara fallet om förhandlingsparten var en av Tysklands allierade (Italien, Finland etc.). Men i ett ockuperat territorium förefaller detta vara omöjligt. Att kolonialfolk, innan de uppnår frihet, förmår formulera sina nationella strävanden och på ett organiserat sätt uppträda gentemot kolonistörernas administration anser alla vara möjligt. Misstron gäller enbart de lettiska folken.

Följden av ett sådant synsätt blir, att varje lett som under ockupationstiden arbetade i sitt eget lands administration anses ha varit i tysk tjänst. I verkligheten var antalet människor som direkt befann sig i tysk tjänst mycket litet. Ingen anställd i den lokala administrationen fick order direkt av tyskar. Tyskarna kunde varken avskeda eller befordra. Med den tyska administrationen upprätthöll endast de lettiska myndigheternas ledare kontakt. Men inte heller de kunde fritt säga ja till allt vad som föreslogs dem. Ty myndigheternas ledare överlade och koordinerade sina ställningstaganden gemensamt, även om denna möjlighet från början inte var förutsedd i ockupationsbestämmelserna. Som synes saknas all grund för att framställa letter som varande i tysk tjänst. I stort sett var situationen denna: letterna kunde inte hindra de handlingar som tyskarna kunde genomföra med egna krafter, t.ex. straffa, konfiskera egendomar osv., men de kunde undvika eller försvåra de handlingar till vilka lettiska befolkningens bistånd krävdes.

Hur bildades den lettiska självstyrelsen?

Den tyska armén tågade in i Riga den 1 juli 1941. Det var en tisdag. Ett par dagar därefter började de anställda vid Rigas förvaltning att återvända. Det visade sig, att myndigheterna saknade ledare, ty dessa hade tillsatts av kommunisterna och hade givit sig av tillsammans med den ryska armén. Efter ytterligare några dagar samlades representanter för olika myndigheter för att överlägga om fortsatt handlande. Från tysk sida gavs i detta läge inga anvisningar. I detta sammanträde deltog även ämbetsmän som hade lett myndigheterna under Lettlands självständighetstid men 1940 av ryssarna ersatts med kommunister. En avsevärd del av den lettiska ledningen, bland dem nästan alla regeringsmedlemmarna, hade deporterats av ryssarna, men ett visst antal hade ändå lyckats rädda sig. En del hade sökt skydd på landsbygden och kunde inte så snabbt återvända till Riga. Vid denna sammankomst (i den deltog ingen tysk, ty vid denna tid fanns endast tysk militär personal i Riga och den intresserade sig inte för administrativa angelägenheter) utsågs för institutionerna provisoriska chefer, som genast tillträdde sina poster. På så sätt återupprättades en central lettisk administration inom ca en veckas tid efter den tyska inmarschen. Ingen tysk hade medverkat vid dess bildande.

Om man skulle karakterisera denna administration i korta ordalag kunde man säga, att den var analog med den administration som funnits under självständighetens sista tid under president Ulmanis, endast, för att använda svensk terminologi, med ledning

på statssekreterarnivå. Institutionernas struktur däremot var sådan som den utformats under det ryska ockupationsåret (1940/41): en vitt förgrenad industriell administration men inget utrikes- eller försvarsdepartement. De sistnämnda ersattes med en särskild stab; mera därom längre fram.

Vid den nämnda sammankomsten uppgav någon av de närvarande att Berlin redan utsett ett direktorium, bestående av fyra letter, vilket skulle leda de lettiska myndigheterna. Men detta hade inte ännu infunnit sig och trädde aldrig i funktion; senare berättades att det hade upplösts. Så såg alltså den lettiska självstyrelsens start ut. Om detta säger P. O. Enquist: "I Lettland hade upprättats ett formellt 'självstyre' under ledning av lettiska samarbetsmän" (17).

Hitlers befullmäktigade övertar makten Den 17 juli 1941 bildade Hitler ministeriet för förvaltning av de ockuperade östområdena. Som dess chef med minister-titel insattes Alfred Rosenberg. Samtidigt därmed bildades förvaltningsområdet Ostland till vilket fördes de baltiska staterna (Estland, Lettland, Litauen) och Vitryssland. Som Ostlands chef med titel Reichskommissar utnämndes Gauleitern i Schleswig-Holstein H. Lohse. Lettland döptes till Generalbezirk och till dess chef med titel Generalkommissar utnämndes dr Drechsler, tidigare överborgmästare i Lübeck. Under honom sorterade sex länskommissarier (Gebietskommissar) vilka residerade i de större provinscentra. Dessutom insattes på landsbygden Kreislandwirte, vilkas uppgift var att övervaka att bönderna ordentligt uppfyllde sina leveranser. Alla dessa ämbetsmän hade sina tyska tjänstestaber, vilka gav dem möjlighet att praktiskt inverka på motsvarande lettiska centra och leda dem. Parallellt med denna civila tyska förvaltning bildades ett särskilt nät av säkerhets- och polismyndigheter med en speciell SS- och Polizeiführer i spetsen.

Den lettiska administrationen sammankopplades officiellt med den tyska förvaltningen först den 7 mars 1942. De förutvarande ledarna för departementen kallades generaldirektörer, ministerierna generaldirektioner. Då fick den s.k. självstyrelsen officiell sanktion. Den 9 maj 1942 avgav de lettiska generaldirektörerna ett högtidligt löfte inför generalkommissarien att "i förtroendefullt samarbete uppfylla sina plikter och ägna alla sina krafter åt fosterlandets välgång". Generaldirektörerna tillerkändes rätten att utfärda förordningar med laga kraft, efter att först ha inhämtat generalkommissariens godkännande. I viktigare frågor utfärdades förordningarna vanligtvis direkt av tyska instanser. Alla lettiska generaldirektörer ansågs sinsemellan

lika i fråga om rättigheter men som primus inter pares erkändes inrikesgeneraldirektör O. Dankers. Under de senare förändringarna erkändes generaldirektörerna gemensamt som ett kollegialt organ med rättighet att gemensamt dryfta och bestämma ärenden. Kollegiets chef blev den nämnde inrikesgeneraldirektören. Med denna sammansättning verkade självstyrelsen till den 27 september 1944, då en del av Lettland redan ockuperats av den ryska krigsmakten och generaldirektörerna kallades till Tyskland. Därmed upphörde i praktiken deras funktion. Därmed slutade också det första skedet av letternas försök att få självbestämmanderätt i eget land. Nästa skede började den 20 februari 1945 i Potsdam. Där om berättas senare.

Personer i självstyrelsens ledning Samma styrelseform kan få olika innehåll beroende på vilka människor som befinner sig i dess ledning. Detta gäller även Lettlands självstyrelse. I stort sett bestod dess medarbetare både i högre och lägre tjänstegrader av tjänstemän från Lettlands självständighetstid. De kände sitt arbete och högaktade självständighetstidens traditioner.

I självstyrelsens spets förde tyskarna fram en militär, en pensionerad lettisk general O. Dankers (26.3.1883—11.4.1965). I slutet av sin karriär var han befälhavare för Kurlands militärområde. Det finns inga skäl att betvivla hans nationella hållning. Däremot kunde hans lämplighet betvivlas på grund av två omständigheter. Han saknade politisk erfarenhet och i hans personlighet kunde vissa tecken på senilitet spåras. I sina memoarer erkänner han, att han visste rätt litet om nationalsocialisterna och deras politik. Den för honom avsedda rollen accepterade han utgående från följande bevekelsegrunder: Ockupation är ett i internationell rätt legaliserat och preciserat begrepp. Hithörande konventioner förutsätter att vid ockupation inhemska myndigheter träder under ockupationsmaktens ledning. Att inta en post i en sådan myndighet betyder därför inte i och för sig att man ställer sig på ockupantens sida. Det skulle inte heller vara rätt av letterna att frånsäga sig sitt eget lands förvaltning även om det bara gällde begränsad makt.

Här tillkommer ännu ett viktigt skäl. I många europeiska länder (undantag Danmark) föranledde den tyska arméns inmarsch de legala regeringarna att fly till utlandet. Det betydde att de lokala myndigheterna, då de utförde ockupanternas order, kunde hamna i konflikt med den legala regeringen. Lettland saknade legal regering. Denna hade avlägsnats av den föregående ockupanten, ryssarna. Det fanns bara grundlagen efter vilken Lettlands stat skulle byggas upp på nytt, när detta skulle bli möjligt.

Medan tyskarna fick många andra ämbetsmän så att säga i arv, utsåg de general Dankers själva. Därför rådde den allmänna åsikten, att relationerna dem emellan åtminstone utåt var korrekta. I O. Dankers memoarer får vi reda på att så inte alltid var fallet. Han berättar t.ex. om sitt besök hos Reichskommissar H. Lohse i ett ögonblick då det lettiska folkets förbittring över tyskarna var särskilt stark. Vi citerar hans minnen: "Lohse förklarade kort: 'En sådan situation är ohållbar. Så får det inte fortsätta. Folkets fientliga hållning kommer jag hädanefter inte att tolerera. I mina händer finns olika medel för att ändra situationen'. Reichskommissar Lohse kom mycket nära inpå mig och tillfogade med tonvikt på varje ord: 'I Holland har 80 ansedda medborgare blivit skjutna på grund av folkets fientliga hållning mot tyskarna'. Efter en kort tystnad nästan skrek han: 'Om en förändring inte inträder kommer vi att använda samma medel även i Lettland'. Därmed var min audiens hos Lohse slut."

Den tyska ledningen i Lettland hade skyldighet att till Berlin lämna en hemlig personkaraktistik av de lettiska ledarna. Sovjetlettlands historiker har funnit några sådana omdömen och publicerat utdrag ur dem. Ett skall citeras här. Enligt vår åsikt ger det en god upplysning om den lettiska självstyrelsens ledare. Vid läsningen bör man komma ihåg att detta har skrivits av tyskar för tyskar.

"Der Generaldirektor XX ist dem Unterzeichneten seit einem Jahr aus engster Zusammenarbeit bekannt. Er ist hier als ein in charakterlicher und menschlicher Hinsicht einwandfreier Mann in Erscheinung getreten. Inwieweit er sich früher politisch betätigt hat, ist hier nicht bekannt. Seine Einstellung zum Deutschtum scheint von einem ehrlichen Willen zu einer positiven Zusammenarbeit diktiert zu sein. Er ist auf der anderen Seite kein Kriecher und macht aus seiner Auffassung die bisweilen der hier vertretene zuwiderläuft, keinen Hehl. Er hat den Mut zu einer gesunden Kritik. Er sieht Dinge häufig von einem stark lettischen Denken aus; dabei handelt es sich jedoch jeweils um Fälle, bei denen er als Lette vielleicht nicht ohne weiteres den deutschen Standpunkt verstehen kann. Im Grunde seines Herzens scheint er ein Liberalist zu sein und gibt dies auch zu."

Självstyrelsen och staten Lettland Den lettiska självstyrelsen sådan den bestod till sin verksamhets slut hösten 1944 bör uppfattas som den tyska ockupationsmaktens administrativa myndighet. Ingen har någonsin påstått något annat. Det utslagsgivande kännetecknet är att självstyrelsen inte kunde fatta

beslut helt självständigt. Å andra sidan kan det inte förnekas att självstyrelsen såg som sin huvudsakliga uppgift att återupprätta staten Lettland. Enligt O. Dankers uppgifter inlämnade självstyrelsen under sin verksamhetstid till tyskarna 16 memoranda om Lettlands återupprättande och gjorde oräkneliga muntliga demarcher. Tyskarna ansåg slutligen detta tema så uttjat att de vägrade att ta emot fortsatta hänvändelser. Det är naturligt att självstyrelsen under föreliggande omständigheter ansåg sig vara en andlig om också ej juridisk arvtagare till Lettlands regering. Jurister har fört fram teorin, att här i rättsligt avseende förelåg det förhållande som civilrätten betecknar som sakförare utan uppdrag. Därmed förstås tjänster som någon icke befullmäktigad person utför i stället för annan person och till dennes förmån. Under vissa omständigheter får sådana handlingar laga kraft.

Lettiska politiska grupperingar under den tyska ockupationens år Den lettiska politikens första och huvudsakliga syfte var återupprättandet av staten Lettland. Kring detta mål samlades hela det lettiska folket med undantag för kommunisterna, vilka önskade att landet skulle ingå i Sovjetunionen.

De som erkände ett fritt och självständigt Lettland som sitt ideal var dock icke eniga om hur detta mål skulle nås. Vi tror inte att vi förvränger sanningen om vi särskiljer tre riktningar och ger dem benämningar, som anger deras politiska orientering även om de verkade under andra beteckningar. Dessa tre grupper var: 1) lettiska nationella extremister, 2) de partilösa, 3) den parlamentariska flygeln. Numerärt var den första gruppen den minsta, den andra gruppen den största. De politiska konturerna var tydligast hos den första och tredje gruppen, medan de var mer flytande hos den andra. Även gränsdragningen i höger och vänster var svår att göra.

De nationella extremisterna blev i Lettland aktiva samtidigt med nationalsocialismens framväxt i Tyskland. Deras omsorger gällde det lettiska folket men lärosatserna var ofta lånade från totalitära rörelser t.ex. ledarskapsprincipen, kritik av parlamentarismen, rastänkandet, försvar för bruket av våld i den politiska kampen. De aktivaste inom rörelsen utgjordes av stadsungdom. Någon bredare förankring bland folket fick gruppen aldrig. Delvis kan detta kanske förklaras med att Ulmanis' auktoritära regim, som bestod i Lettland sedan 1934, var fientlig mot dessa extremister. Deras organisationer upplöstes av regeringen, ledarna arresterades tidvis och straffades, dock inte med alltför stränga straff. P. O. Enquist begår ett klart fel då han låter

läsarna tro, att Ulmanis' regim var välvilligt inställd till dessa extremister.

Den andra gruppen, de partilösa, saknade som framgår av benämningen en egen klart uttryckt partipolitisk linje. Denna ersattes av en strävan för det lettiska folkets väl och framtid i största allmänhet. Detta kunde även kallas för nationell opportunism. Dessa människor förkastade i princip inte en kompromiss med tyskarna, om detta skulle tjäna lettiska intressen.

Den parlamentariska flygeln betonade, att samtidigt med strävan efter Lettlands självständighet borde garantier för ett demokratiskt statskicks och medborgerliga friheter eftersträvas. I denna grupp ingick både borgerliga och socialdemokrater, som hade varit verksamma i tidigare politiska partier. I och med att alla politiska partier officiellt likviderats sju år tidigare är det svårt att bestämma hur breda anhängargrupper de stödde sig på.

Under de första veckorna efter den tyska ockupationen av Lettland 1941 blev de nationella extremisterna mycket aktiva. De menade att deras tid nu var kommen. De trodde att Hitler skulle tillåta återuppbyggandet av staten Lettland, om den hade en med nationalsocialismen besläktad ideologi. För att understryka sin hållning och sin idégemenskap lät de förleda sig till olika excesser mot minoriteter, särskilt judar. Men detta visade sig vara en felsatsning. Tyskarna var inte intresserade av att stödja nationella extremister. De hade andra mål.

När de första kaotiska veckorna hade gått, myndigheterna återupptagit arbetet och så småningom ordning någorlunda etablerats, visade det sig att vid rodret satt folk ur gruppen nr 2. Ur deras led rekryterades både myndigheternas ledning och lägre tjänstemän. Till dem lystrade både städernas och landsbygdens befolkning. Extremisterna stod där i stort sett med tomma händer. Detta var självfallet med tyskarnas goda minne. Tyskarna var intresserade av att lugn och ordning skulle härska så att de kunde utnyttja landets resurser för krigsändamål, och ordningen kunde endast icke-extremister återställa. Ur tysk synpunkt hade detta även sina skuggsidor. Terroraktioner mot judar vann ej förståelse och stöd. De lettiska myndigheterna tog öppet avstånd från dem. De använde sig ibland av sin auktoritet för att opponera och protestera, ibland för att i tysthet sabotera impopulära förordningar. I stället för hörsamhet trädde ett slags kallt krig.

Den parlamentariska flygeln var emot varje slag av samarbete med tyskarna. Å andra sidan bekämpade de som tillhörde den inte aktivt vare sig tyska eller lettiska myndigheter, ty därmed skulle de bara ha hjälpt kommunisterna utan att folket kunnat dra nytta därav. I

den praktiska politiken stod de inte alltför långt från de partilösa, som i sin tur för att främja samförstånd engagerade representanter för den parlamentariska flygeln, socialdemokrater inberäknade, i det administrativa arbetet.

Föreställningar om krigsförloppet

P. O. Enquist utgår i sin roman från antagandet att letter, som politiskt samarbetade med den tyska ockupationsmakten i Lettland trodde att Hitler skulle segra. Sådana åsikter har även hörts på annat håll i den svenska debatten. Men det är ett helt felaktigt antagande; i verkligheten var det precis tvärtom, Utgångspunkt för varje lettiskt ställningstagande var förvisningen om att Tyskland *inte* skulle vinna kriget. Erfarenheten visade alltför klart, att den tyska ledningens intresse för lettiskt stöd kom i dagen först när den mötte allvarliga svårigheter. Ju större svårigheterna blev, desto värdefullare blev för dem letternas stöd. Om krigslyckan svängde till Hitlers förmån skulle utan tvekan alla givna löften glömmas och koloniseringsprogrammet för Baltikum träda i kraft.

Å andra sidan var det inte heller i letternas intresse att Hitler krossades så grundligt att östfronten bröt samman och vägen för ryssarna västerut öppnades. Letterna skulle inte ensamma förmå skydda sin gräns mot Ryssland.

Därför satte de sin tillit till ett krigsslut som skulle ligga mellan dessa två ytterligheter. Det var inte svårt att föreställa sig flera mer eller mindre tänkbara lösningar. En separat fred mellan väststaterna och Tyskland kunde tänkas, i vilken väst tvang tyskarna att respektera de östeuropeiska folkens oavhängighet. Man kunde även hoppas på en allmän fred i vilken även Sovjetunionen skulle delta, genom kriget så försvagad att den skulle avstå från att erövra grannstaterna. Man kunde föreställa sig även andra varianter. Många trodde på den av Roosevelt och Churchill undertecknade Atlantdeklarationen, som lovade frihet åt alla folk som med våld hade berövats denna.

Vilken av dessa varianter som än skulle förverkligas var det av vikt att det lettiska folket i krigets slutskede hade sin enhet bevarad och var i besittning av en militär kraft, som skulle förmå att avvärja ett hot av begränsad omfattning. Mot detta mål leddes den lettiska politiken under de tyska ockupationsåren. Det är onödigt att påpeka, att informationen om händelser i världspolitiken och relationerna mellan stormakternas styrkor var osäker och bristfällig. Därför var felaktiga slutsatser och illusioner oundvikliga.

Även om man inte kunde räkna med tysk slutseger så mottogs varje koncession från tysk sida i riktning mot Lettlands självständighet

med tillfredsställelse. På så sätt skapades även större rörelsefrihet, bättre information och möjlighet att förbereda nästa steg.

Denna politiska hållning fick man självfallet inte förkunna offentligt. För den tyska ockupationsmakten var den däremot väl känd, som framgår av många vittnesmål. Offentligt fick man bedyra tron på tysk seger. Sådana deklARATIONER var dock annorlunda formulerade än de vilka tyskarna själva författade. Letterna förkunnade sin tro på bolsjevismens krossande och återupprättandet av en fri lettisk stat. Dessa två trossatser täckte den utrikespolitiska konception som vi har skisserat.

Ur dessa politiska avvägningar växte den lettiska legionen fram. Med denna politiska övertygelse fostrades och leddes den i striden. Med denna politiska övertygelse infann sig en liten grupp legionärer som flyktingar i Sverige. Men P. O. Enquist vet något annat. "En del av officerarna var pro-fascister som ända in i det sista trodde på den tyska segern, men flertalet av trupperna var antinazistiskt inställda" (17). Hur han har konstaterat profascistisk inställning är inte bekant. Så vitt vi vet existerar inga sådana bevis, påståendet är totalt felaktigt.

Det centrala problemet i den lettiska politiken var inte pro- eller antifascism utan Lettlands frihet eller ofrihet.

4. LETTISKA STRIDSKRAFTER

Självförsvarsgrupper Sedan den tyska armén den 22 juni 1941 överskridit Sovjetunionens gräns närmade den sig snabbt Lettland. Efter misslyckade försök att uppehålla fienden började ryssarna redan efter några dagar att retirera. Den ryska osäkerheten i Lettland visas bl.a. av att myndigheterna inte ens försökte genomföra en mobilisering utan tvärtom skickade hem de lettiska ungdomar som under fredstid inkallats till militärtjänst. Den militära och politiska ledningen visste att letterna aldrig skulle kämpa på deras sida. Och detta inte utan orsak: endast ett par veckor hade förflutit sedan den stora massdeportationen den 14 juni. Enligt obekräftade uppgifter blev den dåvarande ryske överbefälhavaren i Baltikum ställd inför krigsrätt, anklagad för defaitism, och avrättad.

Samtidigt med den ryska reträtten började lettiska självförsvarsgrupper att bildas. Deras uppgift var att genom angrepp påskynda det ryska återtagandet, avvärja ryska soldater som sacket efter, skydda invånarna mot plundring och hindra landets förstörelse. Den största självförsvarsgruppen bildades i mellersta Livland av de unga män som varit inkallade till krigstjänst men hemförlovats. På andra platser utgjordes självförsvarsgrupperna av soldater från det fria Lettlands armé, det förutvarande hemvärdet och andra aktiva medborgare. Under den första veckan begav sig tyska frontstridskrafter genom Lettland, men deras uppgift var inte att sörja för ordningen bakom fronten. Stegvis övertog lettiska självförsvarsgrupper ansvaret för ordningen i städerna och på landsbygden.

Den fiendliga propagandan påstår att lettiska självförsvarsgrupper på några ställen företog sig att på egen hand förgöra judar och kommunister. P. O. Enquist skriver: "Utrensningarna av judar och kommunister började genast i stor skala" (207). I det här fallet avgörs saken av vad man menar med ordet "genast". Så vitt man kan döma av hittills tillgängliga data, började sådana aktioner först efter ett par veckor, då de för sådana uppgifter avsedda tyska kommandotrupperna hade hunnit infinna sig. Däremot är det sant att även letter blev indragna ibland i dessa kommandotrupperns arbete.

Den tyska polisorganisationen Samtidigt med att civilförvaltningen infördes i Ostland utnämndes även tyska ämbetsmän som skulle sörja för ordning och säkerhet. Denna funktion hade under hela tyska ockupationen i Ostland Obergruppenführer (SS-tjänstegrad motsvarande general) F. Jeckeln. Han var visserligen underordnad Reichskommissar men erhöll sina uppgifter direkt från Himmlers stab i Berlin. Ansvarig tjänsteman inom Lettlands territorium var polisgeneral Schröder. Hans uppgifter var fördelade på två olika funktioner: ordningspolis (Ordnungspolizei) och säkerhetspolis (Sicherheitsdienst, förkortat SD). Den sistnämnda organiserade arresteringar och exekutioner, övervakade ghetton, fångelser och koncentrationsläger. SD-chefen i Lettland hette dr Lange. Hans namn är förknippat med många terroraktioner. I hans organisation fanns även letter på mindre viktiga poster, men i stort sett var hela detta terrorsystem tyskt. I motsats härtill fanns många letter i ordningspolisens tjänst, även om den högsta ledningen var tysk.

Lettiska polisbataljoner Redan i juli 1941 blev det uppenbart att tyskarna inte önskade självständig lettisk medverkan vid ordningens upprätthållande. Om detta vittnar det allmänna förbudet att bära lettiska uniformer. Ordningstjänst utan uniformer är inte tänkbar; om de inte fick vara lettiska kunde endast tyska uniformer komma ifråga. Däremot önskade tyskarna gärna lettiskt manskap som skulle stå under deras befäl. Vid sidan av de vanliga poliskårerna bildades redan sommaren 1941 sex bataljoner. De skulle delta i säkerhetens upprätthållande i Lettland och i bevakning av militärt viktiga objekt. Här kan anföras några skäl varför letter inträdde i dessa. För den tidigare lettiska arméns och polisens avlönade personal, som inte sällan redan på eget initiativ hade deltagit i självförsvarsgrupper, var detta helt enkelt deras yrke. De väntade att ur olika enheter så småningom en lettisk armé och polis åter skulle växa fram. Men även tidigare civilister inträdde inte sällan i polisbataljonen. Det var ofta människor som var märkta av krigshändelserna. De som hade förföljts under sovjetockupationen ville personligen delta i förintandet av upphovet till terrorn. För andra var situationen den motsatta: sovjetockupationen hade påtvingat dem uppgifter som de skämdes för och nu med aktiv kamp ville köpa sig fria från. I början var anmälan till polisenheterna rätt livlig. En del uppfattade det som en patriotisk handling, andra var osäkra om folket skulle ha någon nytta av det. Endast en total obekantskap med lettiska problem kan framkalla slutsatsen att dessa

frivilliga hade gått i strid för Hitler och hans "nya Europa". Det fanns inte fler politiska motiv i deras handlingar än t.ex. hos de svenska soldater som anmäler sig till tjänst i FN:s enheter. I uppropet att anmäla sig till tjänst i polisenheter i början av 1942 sades följande: "Kontraktet skall preliminärt gälla till slutet av 1942. Under denna tid har alla rätt att säga upp kontraktet vid månads-skifte". Ändå behövdes viktiga skäl för uppsägelse. På landsbygden lovade tyskarna att sörja för arbetskraft på den frivilliges jordbruk. Dessutom lovades semester på våren för att de frivilliga skulle kunna hjälpa till med arbetet. Soldaterna erbjöds i lön 28 rubel per dag, underbefälet och officerarna mer, dessutom förplägnad och kläder. Läkarevård, pension och familjebidrag erbjöds i samma utsträckning som för den tyska personalen. I det långa uppropet finns ovanligt få fraser med politiskt innehåll.

Den lettiska självstyrelsen deltog inte i sammanställandet av polisbataljoner. Den ansåg att letterna borde erhålla större rättigheter innan de aktivt deltog i striderna. Men i begynnelsekedet gick det inte att tala med tyskarna.

Så småningom sinade emellertid de frivilliga anmälningarna och trycket på självstyrelsen ökade för att förmå den att stödja värvningen av frivilliga. Men den höll fast vid sina tidigare åsikter. För att få tag i folk började tyskarna använda alltmer tvivelaktiga metoder. Hemvärdet, som var registrerat som polisreserv, samlades nominellt för kortvariga aktioner (sex veckor) och träning men befann sig snart vid fronten, där de otränade och bristfälligt beväpnade männen sattes in i striderna. Förbittringen bland befolkningen över ett sådant handlingssätt var allmän. Självstyrelsen protesterade. Tyska ämbetsmän erkände felet men pratade bort saken, föregivande att de förmådde så litet för att förbättra förhållandena.

"Deras historia är inte vacker" Så säger P. O. Enquist om de lettiska polisbataljonerna. Man kan fråga sig om det över huvud taget brukar komma behagliga berättelser från krigsfältet — om det kommer sådana från Vietnam, Nigeria eller Sudan? Vems fel är det att kriget antar sådana former?

En stor del av den lettiska polisenheten var insatt bakom fronten i rensningsoperationer. Ingen kan påstå att sådana operationer var onödiga, påhittade av ren elakhet och av hat mot civilbefolkningen. När kriget fortsatte ägnade den ryska arméns ledning allt större uppmärksamhet åt organiserandet av röda partisanenheter bakom fronten. I skogsdistrikt släpptes grupper av fallskärmshoppare ned. Partisanerna blev infiltrerade även tvärs över fronten. Deras uppgift var

att uppta förbindelser med sympatisörer bland den lokala befolkningen och gemensamt organisera angrepp. För att få mat rövade de bland bönderna. I Lettland fann de stöd bland ryska krigsfångar som frisläppts ur fångenskapen och placerats i jordbruksarbete.

P. O. Enquist föreställer sig tydligt en partisanaktivitet i rätt oskyldiga former, som tyskarna inte borde ha bekymrat sig om. Hans åsikter framgår av berättelsen om den litauiske officeren Vincas Lengvelis (99). Om partisangruppernas bildande säger han: "Folken själva . . . greps av skräck inför de ändlösa blodbaden, många flydde till skogarna, motståndsrörelser växte fram, oroligheter uppstod." Allt detta är inte fel. Men här saknas det viktigaste elementet: de av ryssarna inskickade soldaterna. Kring dem samlades de missnöjda, de anskaffade vapen, de dirigerade gemensamma aktioner, upprätthöll förbindelse per radio med ryska staber, begärde förstärkningar, sände insamlad information.

I samband med en minnesträff i mars 1969 med en grupp lettiska röda partisaner publicerades ett telegram som den 28 februari 1943 sändes från Livlands skogar till partisanstaben i Moskva. I detta telegram står: "Bland befolkningen finns 60 anti-hitleristiska grupper, sammanlagt omkring 200 människor. I partisanernas enhet befinner sig 167 människor. 30 av dem saknar vapen; antagning i enheten begränsad. 67 fascister, 2 polisdistrikt, 2 kommunförvaltningar, 6 lokomotiv, 60 vagnar med materiel har förintats; 7 tågsätt har spårat ur, ett med manskap. Vi har 7 stupade". ("Cina" 20 mars 1969.) Från Moskva kom svaret: "Vänta på landsättning 6 eller 7 nätter efter varandra, kanske ännu längre. Vänta därför när ni har fått lasten första gången även under kommande nätter tills vi meddelar att ni inte skall vänta längre." De röda partisanernas gemensamma resultat i hela Lettland summeras på följande sätt: Cirka 1.500 beväpnade partisaner och cirka 3.000 stödjare slog ut omkring 15.000 motståndare.

Lettiska polisenheter förlorade enligt tillgängliga data omkring 900 i stupade. Men självfallet kan saken beskrivas även så som den ryska propagandan gör det. Den uppmärksammar de tillfällen då oskyldiga eller blott i ringa grad skyldiga civila fick sitta emellan vid bekämpandet av partisaner och då omotiverad hårdhet har använts. I detta avseende var andra världskriget intet undantag jämfört med de krig som nu utkämpas.

Självstyrelsens reaktion Även om behovet att sörja för säkerheten bakom fronten är förståeligt, var den lettiska självstyrelsen inte tillfreds med det sätt på vilket den tyska

ledningen förfogade över polisenheter. I början var det tal om att de skulle sättas in enbart i Lettland, men snart skickades de över gränsen och spreds bakom fronten över hela området från Finska viken ända till Svarta havet. En sådan disposition ökade inte Lettlands säkerhet. En mycket bestämd protest inlämnades till tyskarna när det blev bekant att en enhet skickats till grannlandet Litauen. Letterna ville inte på något sätt bli inblandade i ordnandet av litauiska förhållanden. Obehag väckte även nyheten att en annan polis enhet hade fått uppdrag i Polen (Warszawa) och Ukraina. Självstyrelsens mål var att hålla de lettiska krafterna samlade, tyskarnas mål att sprida dem.

Sammanlagt bildades mer än 30 polisbataljoner. Deras vägar och öden blev rätt olika. Det är omöjligt att här närmare gå in på dem, men erfarenheterna med polisbataljonerna bör ihågkommas om man vill förstå den senare utvecklingen.

Den första mobiliseringen Under hösten och vintern 1942 blev det klart genom utsagor av den tyska ockupationsmaktens representanter, att tyskarna önskade sätta in större lettiska krafter i striderna. De föreslog självstyrelsen att organisera en stor brigad av frivilliga. Svaret blev, att det inte fanns minsta utsikt att få frivilliga. Tidigare erfarenheter av rekrytering och insättande av polisbataljoner hade omintetgjort förtroendet för ockupationsmaktens goda vilja.

I januari 1943 var det tydligt att tyskarna hade börjat tänka på tvångsinkallelser. Vid denna tid började de för första gången använda begreppet lettisk legion. De frågade på nytt, om självstyrelsen gick med på att utfärda inkallelser. Svaret blev åter nekande. Självstyrelsen sade att den inte hade laglig rätt att genomföra en mobilisering. Under fortsatta förhandlingar framförde självstyrelsen följande krav: 1) erkännandet av Lettland som oavhängig suverän stat, 2) ett slut på de politiska förföljelserna (sådana riktade sig även mot nationellt sinnade letter), 3) garantier för att alla dittills till militärtjänst antagna letter skulle samlas i den legion som skulle bildas, att även i fortsättningen alla inkallade skulle sättas in enbart i legionen, att befälet över legionens enheter skulle anförtros åt letter, att legionens enheter skulle få en ca halvårslång utbildning innan de sändes till fronten: de borde beväpnas på samma sätt som tyska enheter, 4) återlämnande till letterna av fråntagen egendom och jord.

Under förhandlingarna avvisade tyskarna inte dessa krav i princip men hänvisade till praktiska hinder. Om de t.ex. erkände Lettlands suveränitet skulle liknande krav ställas även av andra länder, och

så stora förändringar under pågående krig sades inte vara utförbara. Om lettiskt befäl kunde det bli tal på regementsnivå, kanske även divisionsnivå. Det märktes att tyskarna i praktiken inte tänkte tillmötesgå kraven. Självstyrelsen bibehöll sin avvisande hållning i inkallelsefrågan.

I februari 1943 meddelade tyskarna att Adolf Hitler hade givit order (enligt en annan version tillstånd) att en frivillig lettisk SS-legion skulle bildas. Orderns text visades inte för letterna; varför förstod man först ett år senare. Samtidigt meddelade tyskarna att en brigad av legionen redan existerade; i den hade nämligen inräknats alla vid fronten befintliga polisbataljoner (men icke de som hade insatts bakom fronten). Den närmaste uppgiften skulle vara att ställa upp ytterligare en division.

Letterna observerade att den tyska administrationen fortsatte sina förarbeten för inkallelser. Den 15 februari meddelades att inkallelse av sex årsklasser (1919—24) avsågs. Den 23 februari blev det bekant, att de nämnda årsklasserna tillhållits att infinna sig hos inkallelsekommissionen. Inkallelserna leddes av Ersatzkommando Ostland, ett speciellt för detta ändamål organiserat tyskt ämbetsverk. Självstyrelsen inlämnade en protest, men den avvisades. Inkallelserna började utan de lettiska myndigheternas medverkan.

Letterna tvingas att ändra ståndpunkt Letterna såg att situationen inte utvecklade sig i gynnsam riktning. Vid denna tid stod det klart för den lettiska ledningen att Tyskland inte kunde segra i kriget. Om man skulle följa den politik som vi tidigare har skisserat borde man gå över från avvaktan till aktiv handling. Den värdefullaste ägodelen, människomaterialet, förberedde sig tyskarna att meningslöst slösa bort. De inkallade årsklasserna omfattade ca 90.000 man. De avsågs att fördelas på följande sätt: för den lettiska legionen 15.000, för polisbataljoner 5—6.000, för hjälptjänst i tyska armén 27.000, för militära arbetsenheter 10.000, tillsammans omkring 56—58.000. Vid inkallelsen infann sig omkring 90 % av alla dem som förordningen avsett. Det var mer än väntat. Av praktiska skäl drog inkallelserna ut på tiden till hösten 1943.

Fördelningen av de inkallade verkade helt oantagbar för letterna. Det största antalet ungdomar skulle inte tillfalla den lettiska legionen utan olika former av hjälpenheter inom tyska armén. Det betydde att de skulle spridas i mindre grupper längs hela fronten och bli utan betydelse för Lettlands säkerhet. Därför insåg letternas ledning att man inte längre fick stå passiv utan borde göra vad som över huvud

taget var möjligt att göra, även om deras viktigaste krav förblivit uppfyllda.

Tyskarna hade lovat att komplettera legionens befäl med lettiska officerare. Till posten som divisionschef nominerade självstyrelsen den lettiske generalen Rudolfs Bangerskis. I början föreföll tyskarna att gå med på detta, men senare visade sig detta vara ett missförstånd, ty till divisionschef utnämndes en tysk general. I stället tilldelades R. Bangerskis ett ämbete som från början inte var planerat, nämligen posten som lettiska legionens generalinspektör. Detta ämbete och dess bärare kom i krigets slutskede att spela en central roll för de lettiska politiska strävandena.

487

*Generalinspektionen och
general R. Bangerskis*

General R. Bangerskis var född 1878. Han fick sin militära utbildning i tsar-tidens Ryssland. Under första världskriget var han en av ledarna för de berömda lettiska skyttarna. De lettiska skytteregementenas sega och uthålliga kamp under längre tid vid floden Daugava hejdade tyskarnas frammarsch och försvarade Riga. I det självständiga Lettlands armé intog Bangerskis olika höga poster. Vid två tillfällen (1924—25, 1928—29) var han krigsminister. Den sistnämnda regeringen är känd som den s.k. vänsterkoalitionen och ministerposten i regeringen visar att Bangerskis åtnjöt förtroende även inom vänsterflygeln. Hans egna politiska åsikter gör skäl för benämningen mittenman. Han pensionerades från armén vid lagstadgad ålder 1937. Därefter ledde han ett företag inom tegelindustrin. Han omkom vid en trafikolycka den 25 februari 1958 i Västtyskland, där han levde som flykting.

När Bangerskis erbjöds posten som divisionschef i legionen tvekade han att antaga den. Han var redan 65 år. Han behärskade inte tyska språket och även i fortsättningen samtalade han med tyskarna endast med hjälp av tolk. Om den tyska politiska ledningen hade han inga illusioner. Å andra sidan uppfattade han som sin plikt att inte lämna den lettiska ungdomen utan ledning i denna mycket svåra situation. Han tillträdde sin tjänst den 20 mars 1943. Utan att mer ingående karakterisera hans verkamhet kan man säga, att han i de vidaste lettiska kretsar anses ha utfört sitt uppdrag som redbar patriot. I hans handlingar finns inga försök till inställsamhet gentemot tyskarna; hans ideal var ett oberoende Lettland och han förblev det trogen. Sina närmaste medarbetare valde han bland människor som hyste samma åsikter. Han var enkel, lättillgänglig. Soldaternas behov var i centrum för hans omsorger.

Vi har dröjt vid general Bangerskis person därför att de som icke är förtrogna med förhållandena ibland karakteriserar legionens officerare som bortkollrade av nazismens idéer, inställsamma gentemot tyskarna. Hur skulle detta kunna vara möjligt då den högsta ledningen var av helt annat skrot och korn?

Generalinspektionens rättigheter och plikter blev aldrig skriftligt fastställda. Denna situation hade sina dåliga men även sina goda sidor. Formellt omfattade legionen endast en del av de till krigstjänst inkallade letterna. Men generalinspektören uppfattade det som sin rätt och plikt och representera alla mobiliserade letter. Han utfärdade en order till dem att som igenkänningstecken sy fast på sin uniform en sköld i den lettiska flaggans färger med påskrift *Latvija*. Denna order kunde inte vara behaglig för en del tyska kretsar, som undvek ordet Lettland även i geografisk bemärkelse. Men denna gång uteblev invändningarna. Av omtanke om soldaternas stridsmoral började generalinspektören så småningom ta till orda även i politiska och administrativa frågor. Hos honom bildades en stab som gav honom praktisk möjlighet att överskåda ett stort arbetsfält. Det var inte avsett att han skulle ha kommandorätt utan endast inspektionsrätt. Under händelsernas lopp blev inspektionens arbetsfält allt vidare. Den sörjde för tidningar och böcker till lettiska soldater, för kulturella aktiviteter vid fronten och bakom den. När flyktingrörelsen började, vidgades dess arbetsområde till att samtidigt med omsorgen om soldaternas anförvanter omfatta alla flyktingar i Tyskland.

Från och med hösten 1943 anförtrordes även det praktiska utförandet av inkallelser åt generalinspektören. Därmed skapades möjlighet att dels avvärja de tyska myndigheternas självsvald, dels hålla lettiska krafter samlade. För att göra mobiliseringarna till en rättsligt reglerad process började det självständiga Lettlands värnpliktslagar att tillämpas.

Order att inkalla bestämda årsklasser kom alltid från tyskarna. Enligt lettisk uppfattning var de oöverlagda: de omfattade alltför många årsklasser, vilket gjorde det praktiskt omöjligt att utbilda och beväpna dem. Utbildningen av officerare och underbefäl blev försummad och de senare bildade enheterna kunde ej i tillräcklig utsträckning tilldelas sådana.

Denna komplicerade situation har P. O. Enquist koncentrerat i några satsar: "I huvudsak var det letter som administrerade mobiliseringarna. I inget annat land i Europa lyckades tyskarna så väl med en mobilisering i ett ockuperat land, och bakom detta faktum stod inte bara det tryck tyskarna utövade utan också de tyskvänliga letter som många senare flydde till väst" (18). Detta påstående är

i sin kärna felaktigt. Letternas medverkan vid mobiliseringen hade inget samband med tyskvänlighet. Det var en integrerad del av letternas strävan att återupprätta sin stat.

Lettiska enheter och SS Orsaken till att de lettiska militära enheterna vad beträffar namn och administration sammankopplades med SS-systemet kan inte fastställas med säkerhet. Letterna själva hade ingen del i detta. När de påpekade, att sambandet med SS skulle vara impopulärt bland befolkningen, blev tyskarna förolämpade och sade att de placerade sina bästa enheter inom 'Waffen-SS' ram. Men förklaringen tycks ligga på ett annat plan. Enligt föhrerns order av den 6 mars 1942 skulle utlänningar insättande i kriget (med tillägget "in den germanischen Ländern", till vilka Lettland egentligen icke hörde) skötas av SS-Hauptamt. Detta ämbetsverk, som var underordnat Himmler, sysslade bl.a. med den tyska rasens stärkande, kolonisationsproblem och liknande frågor. Dessa frågor var intimt förbundna med planer på andra folks underkuvande, utnyttjandet av deras levande kraft, organiserandet av samarbete å ena sidan, utrotande å den andra. Då den tyska ledningen krävde lettiska insatser underströk den alltid att hänsyn skulle tas till dessa när efter kriget skulle fattas om resp. folks plats i det nya Europa. Utvärderingen av förtjänster skulle då tillfalla SS-ledningen.

Letterna var självfallet inte intresserade av platsen i det nya Europa. När frågan om mobilisering blev aktuell, noterade lettiska ledare i sina anteckningar att man inte längre kunde räkna med Tysklands seger. Detta passerade inte heller obemärkt hos SS-Hauptamt. Dess chef skrev i ett hemligt meddelande till Himmler den 11 december 1942, att letterna då de organiserade sin armé i verkligheten önskade uppnå politiska fördelar för sig själva. Denna inriktning skulle han hindra. Två år senare fick han tala ett annat språk.

Lettiska enheter var inte de enda som var underordnade SS-ledningen. Även enheter som hade rekryterats inom andra folk leddes på samma sätt. Det är ett kapitalt misstag att uppfatta sambandet med SS som ett särskilt ynnestbevis gentemot letter eller som ett bevis för idégemenskap med nazismen. I verkligheten var det bara uttryck för fördelningen av makt och befogenheter mellan Tysklands ledare.

Det ovan beskrivna systemet för rekrytering av utländska förband gav åt SS-Hauptamt möjlighet att närma sig varje folk individuellt. Därför blev enheternas omfattning, ideologi och rättsliga ställning mycket olika.

Enheternas särdrag Många yttre tecken visar, att de lettiska enheterna inte hade något gemensamt med de äkta tyska SS-enheterna. Ingen i legionen var medlem av national-socialistiska partiet. Ingen legionär bar det särskilda SS-nummer som tyska SS-män hade. Legionens soldater fostrades inte i national-socialismens anda utan i traditionen från Lettlands självständighetstid. SS erkände inte religionen och kyrkan; lettiska enheter däremot hade sina egna präster (lutherska och katolska). Soldateden avlades i Guds namn.

Legionens enheter var genom order förbjudna att bära kännetecken med SS-märke. Man fick vara uppmärksam eftersom uniformerna kom från SS-förråd och märkena ibland redan var påsydda. I stället för SS-märken använde letterna märken med lettiska symboler, t.ex. en stiliserad sol. I förbindelse med tyskar användes tyska tjänstebeteckningar med den skillnaden, att där tyskarna t.ex. skrev SS-Unterscharführer skrev letterna Leg.-Unterscharführer. Vid internt umgänge däremot användes Lettlands armés tjänstebeteckningar. Både tjänste- och kommandospråk var lettiska; endast kontakt med högre staber skedde på tyska.

Till sist ännu en viktig omständighet: varken i strid eller i vila bakom fronten var legionens enheter tillsammans med tyska SS-förband, utan endast med vanliga Wehrmacht-enheter. Detta visar, att det enda gemensamma bandet med SS var av administrativ karaktär.

Den allra viktigaste skillnaden var utan tvivel skillnaden i målsättning. Letternas politiska och militära ledning dolde aldrig för tyskarna, att målet för letternas kamp var återupprättandet av staten Lettland.

En viss inblick i de lettiska soldaternas rättsliga ställning i det tyska militära systemet kan man få, om man jämför soldatedens ordalydelse inom olika soldatkategorier. Den väsentliga skillnaden ligger i tilltalsformen med vilken edsavläggaren vänder sig till Hitler. De äkta SS-enheterna (på tyska SS-Verfügungstruppe), liksom de s.k. Europäische SS-Freiwillige tilltalade Hitler med "Du" ("Ich schwöre Dir — — —"). De förstnämnda kallade honom "Führer und Kanzler des Reiches", de senare "Germanischer Führer". Tyska Wehrmacht-enheter fick en edstext utan "Du"-tilltal ("Ich schwöre bei Gott diesen heiligen Eid — — —"), Hitler benämndes "Führer des deutschen Reiches und Volkes". De lettiska soldaternas ed påminde till sin utformning om Wehrmachts ed. Den saknade "Du"-tilltal men lydnad utlovades mot Hitler som "Oberste Befehlhaber der deutschen Wehrmacht"; i motsats till alla andra texter begränsades löftet genom tillägget "im Kampf gegen den Bolschewismus". Den

lettiska edsformuleringen visar klart att Hitler erkändes endast som högste militäre chef i kampen mot ryssarna, icke som letternas politiske ledare. Edén avlades på lettiska språket.

Med ryggen mot havet Om denna skrift uppfattades som ett sammandrag av en epok i lettisk historia skulle den vara ofullständig på en viktig punkt: föga sägs här om de lettiska soldaternas aktivitet på slagfältet, och om detta kan dock mycket skrivas. Men denna skrift har ett speciellt och begränsat syfte. Därför ägnar vi bara några rader åt striderna.

I synnerhet under två perioder kunde de lettiska soldaterna visa sina utmärkta soldategenskaper. Den ena perioden var 1943—44, när legionens enheter befann sig i försvarsställning i frontavsnittet vid Leningrad, inte långt från lettiska gränsen. Den andra perioden var vintern och våren 1944—45 vid fronten i Kurland. Mot denna front riktade sig flera stora ryska offensiver, vilka dock icke förmådde riva upp fronten. Soldaterna vid detta frontavsnitt kan med självkänsla säga, att det var den enda front som stod bi ända till krigets slut. Även lettiska soldater hade del i förtjänsten, ty så länge striderna pågick höll de ett viktigt frontavsnitt. Deras situation var, kort uttryckt: framför oss fienden, bakom oss havet. De lettiska soldaternas insatser nämns i många dagorder. Många belönades för tapperhet i fält, bl.a. med den höga utmärkelsen Riddarkorset.

Men det fanns också mindre lyckliga perioder. Östfronten revs upp, och på sommaren 1944 överskred ryssarna på nytt Lettlands östgräns. I striderna insattes även dåligt utbildade och otillräckligt beväpnade förband, bl.a. de s.k. gränsbevakningsregementena av äldre årsklasser. Dessa bröts snabbt sönder av motståndaren. Under denna stridsperiod förekom många fall av desertering när fronten retirerade från gränsen och lämnade hela östra Lettland och Riga åt fienden. Mindre enheter smalt helt enkelt bort. Den lettiska ledningen förstod denna situation och ansträngde sig att avvärja hårdare bestraffningar från tysk sida. När soldaternas hem och familjer syntes nära att falla i ryssarnas händer ville självfallet många vara tillsammans med de sina för att rädda och hjälpa.

Fall av desertering förekom även när den 1:a (15:e) divisionen fördes över till Tyskland för att där enligt tyskarnas löften kompletteras, beväpnas och få utbildning. Av allt detta blev dock intet. Det fanns ungdomar som inte ville till Tyskland utan lämnade sina enheter. Även i detta fall såg den lettiska ledningen giltiga skäl härtill och försökte avvärja hårdare bestraffningar.

Många deserterade också från lettiska grupper som avdelats för hjälptjänst åt tyska förband. De människor som befann sig i främmande miljö under tyskt kommando såg ingen mening med sin kamp. Vissa gick i hemlighet över till legionens enheter, trots att den tyska ledningen förbjöd deras accepterande där. De isolerade polisbataljonerna befann sig i en liknande situation. Letternas ansträngningar att samla alla i legionen förblev resultatlösa under hela kriget på grund av tyskt motstånd.

Det fanns sålunda många fall av desertering. Däremot känner man inte till någon som gick över till fienden. Under en viss tid stod legionens enheter vid den kurländska fronten mitt emot den del av röda armén som kallades den lettiska divisionen. Den bildades redan i början av kriget i Ryssland men kompletterades med letter, sedan Lettlands östliga områden ockuperats. Då kunde legionärerna ibland konstatera, att bland de stupade på motståndarsidan fanns legionärer som under reträtten hade deserterat och senare av ryssarna stuckits in i den lettiska divisionen. Det är inte svårt att förstå i vilken tragisk och förtvivlad situation letterna befann sig.

I denna situation kan man väl förstå åsikten att letterna inte borde liera sig med vare sig tyskar eller ryssar utan hålla sig avvaktande, spara sina krafter och invänta ett gynnsamt ögonblick för att återupprätta staten Lettland. Denna åsikt representerades av den soldatgrupp som P. O. Enquist kallar "friförband" (103). Politiskt var den knuten till parlamentarikergruppen (se 21); om dess patriotiska och nationella hållning finns inte minsta tvivel. Den var grundad med tyskarnas vetskap och utrustad med tyska vapen. När tyskarna efter reträtten till Kurland försökte återupprätta kontroll över denna grupp, vägrade den att lyda. Då inringades den av tyska trupper och tvingades efter strid att kapitulera. Gruppens stab ställdes inför tysk krigsrätt och 454 soldater sändes till Stutthofs koncentrationsläger för rannsaking. Den tyska krigsrätten utdömde dödsstraff för sex stabsofficerare, vilket också verkställdes. Några officerare frikändes, bland dem gruppens officiella chef, den lettiske generalen J. Kurelis (född 1882). Han sade sig ha blivit vilseledd av sina underordnade.

Man kan med säkerhet påstå att alla letter kände sympati för denna grups slutmål, men alla trodde inte att det var uppnåeligt på det tänkta sättet. När allt kom omkring hoppades både legionens ledning och parlamentarikerna på de västallierades hjälp. Men krigsförloppet visade att den kunde ges endast om de västallierade slöt en kompromissfred med tyskarna eller sedan den tyska västfronten kapitulerat. Till detta ögonblick fick man sätta in alla ansträngningar för att hejda östfrontens fortsatta framryckning. Därför betraktade legionens ledning detta friförbands verksamhet med skepsis. Den kunde inte

heller ändra något i händelseförloppet. En sådan möjlighet förelåg endast gentemot de soldater som hade sänts till koncentrationsläger (se s. 58).

Koncessioner klockan fem minuter före tolv Ett av de allra viktigaste villkoren för lettisk medverkan i strider mot ryssarna var tyska åtaganden att försvara lettiskt territorium mot ett nytt överfall. Denna fråga blev aktuell när ryssarna började tränga tillbaka den tyska fronten. Den 18 januari 1944 deklarerade den tyske representanten i militärfrågor F. Jeckeln för den lettiska legionens ledning, att han med säkerhet visste, att Baltikum på inga villkor skulle lämnas fritt för rysk invasion. Litet senare, efter Jeckelns besök i Berlin, var löftet inte längre lika kategoriskt. En möjlighet lämnades öppen att ryssarna kunde tränga in i vissa distrikt. I sådant fall lovades letterna all tänkbar hjälp.

När slutligen på hösten 1944 fronten stabiliserades i Kurland och förblev så till krigsslutet, verkade det lockande att sammankoppla denna stabilisering med ovannämnda löften. Sanningen är, så vitt man hittills vet, en annan. Kurlands evakuering hade fördröjts så länge, att den till sist skulle ha varit genomförbar endast till priset av mycket stora förluster.

När situationen försämrades alltmer, började tyskarna ägna större uppmärksamhet åt letternas politiska krav. Låt oss för åskådlighetens skull citera ett par deklamationer, som skulle varit helt omöjliga 1941. Den 2 februari 1944 inlämnade den tyske generalkommissariern till den lettiska självstyrelsen följande deklamation: "Ich bin ermächtigt Ihnen mitzuteilen, dass durch die Besetzung des Generalbezirks Lettland durch die deutsche Wehrmacht, Lettland nicht mehr als Bestandteil des Sowjet-Union anzusehen ist". Denna deklamation var symptom på att Hitlers administration fick börja definiera sin position på annat sätt än tidigare.

Vid årets slut (daterat den 1 januari 1945) utfärdade SS-Hauptamt i Berlin, återopande Himmlers order till lettiska soldater, följande upprop: "Ihr kämpft für die Befreiung der lettischen Heimat, die nach dem deutschen Siege als selbständiger Staat erstehen soll". Men även detta upprop gav anledning till en lettisk protest. Dess innehåll ansågs vara sådant, att det borde bekantgöras för den lettiska allmänheten av letterna själva och inte av tyskarna i en militär order.

Dessa och följande politiska moment återberättas inte därför att de i sig själv bör uppfattas som varaktiga framgångar på vägen mot

oavhängighet. Deras rätt begränsade betydelse stod klar för alla letter. De återges för att visa, att letter, även om de kämpade tillsammans med tyskar, inte hade blivit ett lydigt vapen utan egen vilja; målet att återupprätta Lettland släpptes aldrig ur sikte.

Situationen bakom Kurlands front var svår. Osäkerhet rådde, den lägre tyska administrationen tillät sig många övergrepp. Då erbjöd sig den tyska ledningen att utnämna den lettiska legionens generalinspektör till Kurlands administrative chef. Han antog inte erbjudandet utan förklarade, att han endast skulle gå med på att åta sig ledningen av en administration som erhållit sina fullmakter av det lettiska folket och inte av tyskarna. Efter olika förhandlingar tillät Tysklands regering slutligen att representanter för det lettiska folket sammankom i Dresden den 15 februari 1945 för att utse Lettlands nationella kommitté och råd. Kommittén kallades alternativt även för Lettlands provisoriska regering. Sammankomsten kunde dock inte ske på utsatt datum, ty natten till den 14 februari skedde de allierades stora angrepp mot Dresden, vilket helt ödelade staden. Därvid omkom även några av de ditresta letterna. Grundandet av kommittén uppsköts några dagar och ägde rum under enklare former den 20 februari i Potsdam.

Till kommitténs ordförande valdes legionens generalinspektör R. Bangerskis. Enligt överenskommelse kunde kommittén fullgöra alla funktioner hos en provisorisk regering med undantag för utrikespolitik. I utrikesärenden fick kommittén endast ta ställning till de ekonomiska frågorna.

I mars infann sig kommitténs medlemmar i Liepāja (Kurland) och började övertagandet av administrationen. Detta inleddes med en officiell akt den 19 mars 1945. Förvecklingar uppstod med den tyska maktens representanter, som dröjde med att släppa ifrån sig makten.

Varken ifråga om sin tillblivelse eller uppbyggnad nådde Lettlands nationella kommitté den standard som man internationellt kan kräva när en stat och regering bildas. Efter kriget slutade den successivt med sin verksamhet. Men ur en speciell synvinkel är dess existens viktig: den kastar ljus över de lettiska relationerna till Tyskland i krigets slutskede. Tyskland hade accepterat kommitténs politiska program och dess existens. Det är viktigt att komma ihåg detta om man vill bedöma de lettiska legionärernas rättsliga ställning vid krigsslutet.

Den provisoriska regeringen i Kurland Lettlands nationella kommitté hann inte utträta mycket. Den stördes inte bara av oenighet med tyska ämbetsmän utan även av andra omständigheter. Dess uppmärksamhet var kluven mellan Kurland och den lettiska flyktingströmmen inom Tyskland. Kommitténs ordförande uppehöll sig tidvis i Liepāja, tidvis i Tyskland vid legionens stab. Det annalkande krigsslutet gjorde att man fick räkna med möjligheten att han inte skulle kunna återvända till Kurland. Letterna var även missnöjda med att den nationella kommittén bildats efter överenskommelse med tyskarna och att dess kompetens t.ex. i utrikesfrågor var begränsad. Som resultat av dessa och andra överväganden mognade hos den lettiska befolkningen i Kurland tanken att organisera en oberoende regering i Kurland. Det tyska militära överkommandot förklarade att det icke skulle tillåta detta. Icke desto mindre fattades beslut att fortsätta förarbetena. Det nationella rådets sammankomst utlystes att äga rum den 8 maj 1945 i Liepāja. När det blev bekant att även Kurlands armé hade kapitulerat inhållits mötet.

I detta fall räknade initiativtagarna med att samma situation kunde inträffa som 1919 under det första året av Lettlands självständighet. Även då tvingade ett ryskt överfall den provisoriska regeringen att retirera till Liepāja. Till dess förfogande stod ett ännu mindre territorium än 1945. Då krävde ententemakterna av Tyskland, att dess armé skulle hjälpa till att hålla Baltikums territorium mot bolsjevikerna. Tillsammans med estniska och lettiska nationella arméer lyckades tyskarna göra detta. 1919 utvecklade sig befrielsekriget så, att letterna till slut fick kämpa även mot tyska krafter, då dessa började operera på egen hand mot Lettlands lagliga regering. Men 1945 slutade kriget annorlunda.

Slutsatser Så som okunniga personer och förvrängare skildrar läget förefaller letterna ha varit frälsta för Hitler och det nationalsocialistiska Tyskland. Den icke informerade läsaren får på så sätt intrycket att man här verkligen har att göra med oförbätterliga nazister. När hela världen redan såg att Tyskland hade förlorat kriget fullföljde letterna fortfarande olika slags samarbete. Även P. O. Enquist opererar med stämningar av sådant slag. Det är onödigt att påpeka, att detta är ett stående tema i Sovjetpropagandans alster. Men någonstans bör det dock finnas en gräns för de lettiska ledarnas besatthet. Att den lettiska ledningen redan 1943, när legionen organiserades, var på det klara med att Tyskland inte längre kunde vinna kriget, det kan man bestrida. Men den 20

februari 1945, när den nationella kommittén bildades i Potsdam, måste dock alla letter ha insett att krigsslutet var nära. I början av maj, när den provisoriska regeringen organiserades i Liepāja, kunde det bara vara fråga om några veckor (som man trodde då).

Nej, förklaringen är en annan. Under hela denna tid hade den lettiska aktiviteten inget samband med hängivenhet för Tyskland. Letterna spelade med de kort som de hade på hand. Att dessa kort inte var starka är en annan sak. Det är inte möjligt att peka på någon annan väg som skulle ha gett bättre resultat.

Samma tanke kan illustreras med ett annat exempel. Vedersakare säger, att legionärerna kämpade för Tyskland. Den 8 maj 1945 slutade Tysklands armé att strida. Det gjorde däremot icke de lettiska legionärerna. Enligt av ryssarna publicerade uppgifter lade bara ca en tredjedel av i Kurland befintliga legionärer ned vapnen. En del lyckades smälta in i befolkningen, en annan — flera tusen man — började partisankrig. Detta fortsatte till 1949 och tillfogade båda sidor svåra förluster. Vill någon påstå, att partisanerna kämpade för Tyskland och Hitler? Dessa strider väntar fortfarande på en historieskrivare.

I Tyskland under krigets slutskede Ända ifrån första början hade den lettiska militära ledningen antagit två oavvisliga principer: letterna skulle strida mot en enda fiende, sovjetarmén, och endast med ett mål — att skydda Lettland från förnyad ockupation och återupprätta landets självständighet. Under krigets lopp hade de flerfaldiga gånger fått överväga sitt läge och besluta om fortsatt handlande med ledning av de nämnda grundprinciperna. Så var det också på våren 1945. En del av de lettiska enheterna med den 2:a (19:e) divisionen som kärna stred framgångsrikt på den kurländska fronten. Denna kamp bar inte sällan hjältemodets prägel. Till Kurland var fortfarande de lettiska förhoppningarna knutna.

En annan del av de lettiska enheterna med 1:a (15:e) divisionen som största part hade förflyttats till Tyskland för att där omorganiseras och beväpnas. Men dessa planer fullföljdes aldrig av brist på tid, utrustning och vapen. Allteftersom ryssarna fortsatte framryckningen in i Tyskland började letterna tvivla på att de skulle handla enligt sin ursprungliga målsättning, om de blev inbegripna i försvaret av olika delar av Tyskland. Det i princip riktigaste beslutet skulle ha varit att föra tillbaka letterna till Kurland, men detta hade varit möjligt endast om enheterna varit beväpnade och stridsberedda. Annars skulle de endast bli en belastning för den kurländska fronten.

Ur sådana överväganden framväxte förvisningen, att det enda vettiga i sammanbrottets stund var att fortsätta att strida i självförsvaret och bryta sig väg mot väster. Det var också dessa riktlinjer de lettiska enheternas befäl följde.

Samma princip kommer till uttryck i general R. Bangerskis' order nr 3 den 29 april 1945, som har bifogats denna skrift som bilaga. I den befäl han de lettiska enheterna i Tyskland att lösgöra sig från östfronten, bege sig västerut och låta internera sig hos de västallierade. Vidare sågs i ordern: "Med denna order befriar jag er alltså från era hittillsvarande soldatplikter." Det var en logisk avslutning på en process som började i det ögonblick då den tyska armén successivt förlorade förmågan att uppfylla sin del av överenskommelsen — att försvara Baltikums territorium.

Orderns följder Ordern av den 29 april 1945 om de i Tyskland befintliga lettiska soldaternas befrielse från krigstjänsten påverkade utan tvivel även situationen för den soldatgrupp som inför den ryska ockupationen av Bornholm sökte skydd i Sverige. När dess medlemmar på morgonen den 8 maj landade i Ystad kunde de med full rätt förklara sig vara civila. I och med hemförlovningen från krigstjänsten hörde både tjänstegrader och tjänstetillhörighet till det förflutna. Även förbindelsen med den tyska armén var bruten.

Den nämnda ordern ger upphov till många frågor. En är om general Bangerskis var behörig att utfärda en sådan order. Vi vet inte, om denna fråga har analyserats från juridisk synpunkt. Från vår sida vill vi besvara frågan med ja. En beklaglig omständighet är att ordern inte nådde fram till alla förband. Det fanns isolerade grupper och mindre enheter till vilka ordern inte hann i tid och vilka fick reda på den först i fånglägret. Men denna brist uppvägs i stort sett av att ordern endast var konkret formulering av den politik som de lettiska enheternas befäl i Tyskland redan kände till och följde. Det är känt att general Bangerskis en dag senare, den 30 april, besökte storamiral Dönitz, som efter Hitlers död övertog Tysklands ledning. Syftet med besöket var enligt uppgift att försöka få Dönitz' stöd för lettiska aktioner. Som första förhandlingspunkt nämns den i Tyskland befintliga divisionens bortdragande västerut. Detta kunde i dåvarande situation betyda endast en sak: slut på striderna.

Bortdragandet förverkligas I praktiken skedde inte de lettiska förbandens bortdragande från östfronten utan konflikter med de tyska militärbefälhavarna. Dessa hade fått

order att försvara bestämda positioner, att sätta in i striden alla i närheten befintliga enheter, de lettiska inberäknade. Det behövdes en hel del smidighet från det lettiska befälets sida för att undvika sammanstötningar med den tyska krigsmakten och samtidigt fullfölja sin lettiska linje. Som exempel kan nämnas konfrontationen med 1:a (15:e) divisionens chef Oberführer Burke (som tidigare sagts utnämndes tyska officerare till divisionschefer). Den 26 april 1945 besöktes han av general Bangerskis i divisionens högkvarter i Lychen norr om Berlin. Denne bad divisionschefen sörja för att legionärerna inte föll i ryssarnas händer och göra vad han kunde för att de inte skulle sändas till Kurland:

"Divisionschefen sade: 'Ni känner era soldater. Säg mig, kommer de att utföra alla mina order?' Bangerskis frågade vilka order han avsåg. 'Nå, om jag t.ex. befälde dem att kämpa mot engelsmän och amerikaner, skulle de åtlyda ordern?' Bangerskis svarade, att soldaterna hade kallats att kämpa enbart på östfronten och enbart gått en sådan ed. Att vända dem mot engelsmän och amerikaner var omöjligt. Om man försökte göra det skulle en stor katastrof inträffa. — 'Ja men vad ska jag då göra med en sådan division? Ni vill inte att den skall sändas till Kurland, i ryska händer får den inte hamna, vad vill ni då egentligen?' Bangerskis svarade, att det inte var svårt att hitta en utväg. Divisionen var utan vapen och alltså inte i stånd att kämpa; det återstod bara att i rätta ögonblicket dra tillbaka den och låta den bege sig till engelsmännen och amerikanerna. — Efter att ha tänkt ett ögonblick lovade divisionschefen också att göra detta."

Nästan samma problem uppstod några dagar senare. Härom vittnar en lettisk majors anteckningar. Till divisionen hade infunnit sig den tyske generallöjtnanten Doenicke, som fått befästningsarbeten och Berlins försvar på sin lott; de lettiska enheterna hade anvisats egna arbetsdistrikt. Men de lettiska enheternas befälhavare hade redan fattat beslut om återtåg västerut. När detta meddelades divisionschefen Burke förstod han, att hans order inte längre åtlyddes. Den lettiske majoren Baumanis skriver:

"Då han hörde, att de lettiska soldaternas beslut var oåterkalleligt och skulle bli utfört bröt divisionschefen synbarligen samman. Han frågade om lettiska soldater skulle försvara honom, om han följde med dem. Frågan besvarades med ja. Då sade Burke: Fortsätt er väg! Meddela också de enheter som inte har fått kännedom om denna order! Allt är i alla fall förlorat. Och som hederlig soldat kan jag inte tillåta, att lettiska soldater förintas här. Fortsätt därför den väg ni utstakat för er!"

Den 2 maj kl. 14 lade ca 4.500 lettiska soldater i Schwerindistriktet ner vapnen inför amerikanerna. Deras exempel följdes av enheter i andra distrikt.

*Legionärerna i Tyskland
i fångenskap och frihet*

Enligt tillgängliga uppgifter hamnade i västallierad fångenskap i Tyskland mellan 20.000 och 21.000 lettiska militärer. Något mer än hälften (ca 11.500) befann sig i den brittiska zonen, resten i den amerikanska.

I en hänvändelse till de allierade militära myndigheterna i Tyskland som gjordes redan under de första efterkrigsdagarna skrev letterna, att legionen borde betraktas som en fortsättning av Lettlands nationella armé, i striden mot sovjetarmén underordnad den tyska krigsmaktens överkommando. Det framhävdes, att varken tyskar eller letter någonsin hade uppfattat legionen som del av den tyska krigsmakten.

Man bör komma ihåg att enheter med mycket olikartad rättslig ställning hade satts in på östfronten. Vissa stater behöll även under kriget ledningen över sin armé i egna händer. De stred "självständigt men samtidigt" med Tyskland mot Sovjet. Andra stater lämnade till Tysklands disposition större eller mindre del av sin krigsmakt (t.ex. Rumänien). Spanien ställde till Tysklands förfogande sin "blå division". Staten Lettland var i tyska ögon förintad men i krigets slutskede på väg mot restaurering. Den kunde alltså vara huvudman för den lettiska legionen.

Det gick en viss tid innan de västallierade hade satt sig in i saken. Legionen och legionärernas ställning avhandlades flerfaldiga gånger både på högre och lägre nivå, i principiellt och praktiskt avseende, först i samband med befrielsen från fångenskapen, därefter i samband med upptagandet i civila flyktingläger och tillgång till hjälporganisationernas (UNRRA och IRO) försörjning. I alla dessa instanser löstes frågan om legionärernas status på ett för dem gynnsamt sätt.

P. O. Enquist har i sin bok klarlagt att svenska regeringskretsar på sin tid gick med på legionärernas utlämning men motsatte sig utlämnandet av civila flyktingar. De västallierade däremot insåg, att civila och militära baltiska flyktingars problem borde betraktas från en gemensam utgångspunkt. Denna utgångspunkt var ryssarnas begäran att de allierade skulle erkänna Sovjets överhöghet i Baltikum. Detta krav kunde accepteras eller avvisas. Av svaret berodde alla både civila och militära balters situation.

I själva verket tänkte sovjetmyndigheterna likadant. Åberopande överenskommelserna i Jalta krävde de repatriering av "sina" medborgare. De sade att efter repatrieringen av kollaboratörer, förrädare och krigsförbrytare, som västmakterna i nämnda avtal hade lovat utlämna skulle det överhuvudtaget inte finnas några civila flyktingar kvar. Sett i större skala skulle det också kunna vara så. Allt beror på vem man uppfattar som kollaboratör. Om man t.ex. uppfattar letternas försök att återupprätta sin stat som samarbete med tyskarna blir det inte lätt att hitta oskyldiga människor. Redan i första notvarpet skulle ett stort antal flyktingar hamna i nätet. Även P. O. Enquist skriver: "Många letter hade goda skäl att fly, också de civila, eftersom de samarbetat mycket intimt med tyskarna under ockupationen" (13). De som inte fångades i första varpet skulle tas i nästa. Vem skulle väl inte kunna förebrås samarbete? Bönderna hade uppfyllt de obligatoriska livsmedelsleveranserna och därmed bidragit till försörjningen av fronten och ockupanterna. Tjänstemän hade arbetat i ockupationstidens myndigheter och tvingat invånare att utföra ockupanternas befallningar. Lärare hade i skolorna lärt ut antisovjetiska åsikter. Sångare och dansare hade förstrött ockupationsmaktens soldater. Även de politiker som förföljts av tyskarna kunde anses skyldiga, ty de konspirerade samtidigt mot sovjetmakten.

Sett ur ett sådant perspektiv finns det ingen orsak att skilja de civila flyktingarna från de militära. Bägge grupperna följde en och samma politiska linje. Denna kunde anses klandervärd, om man såg läget från rysk synpunkt, eller också berättigad. Det är en annan sak, att även om man avkunnar en allmänt frikännande dom, enskilda individers uppträdande inte kan rättfärdigas.

Det första beslutet, som rörde de civila flyktingarna, fattades när de allierades militära tjänsteställen den 3 oktober 1945 erhöll följande i general Eisenhowers namn utfärdade direktiv (här återgivet i utdrag):

"The U.S. Government does not recognise the claim of Soviet Union to the territory of the sovereign nations of Estonia, Latvia and Lithuania. Nationals of these nations will be accorded the treatment of neutral displaced persons — — —.

"It should be made clear to all Estonians, Latvians, Lithuanians that they will not be repatriated against their will and that they will continue to be accommodated in United Nations displaced persons assembly centres — — —."

För att underlätta den allierade administrationens tjänstemäns orientering i de olika nationernas och medborgarnas rättsliga ställning utgavs den 16 november 1945 direktiv i vilka folk och stater hade sammanställts gruppvis. Sålunda finns i United Nations-gruppen 53

stater, i den neutrala gruppen 7 stater, vidare följer en särskild grupp "political entities" bestående av endast Estonia, Latvia och Lithuania. Efteråt "ex-enemy nations" omfattande åtta länder. Förteckningen avslutas med särskilda kategorier, däribland judar, statslösa och förföljda personer från tidigare fiendestater. I dessa direktiv sägs om balterna, att de skall behandlas som "assimilated United Nations displaced persons", dvs. de skall jämföras med allierade (vänkskapliga) staters flyktingar.

De lettiska soldaternas rehabilitering i Tyskland förlöpte i korthet på följande sätt. I den brittiska zonen befintliga krigsfångar överfördes i september 1945 till förläggning i Belgien. Där tillbringade de vintern. I mars 1946 (större delen) och i maj 1946 (resten) återfördes de till Tyskland och befriades ur fångenskapen. Detta hände således bara ett par månader efter det att Sverige till Sovjet hade utlämnat de legionärer som hamnat här. Frisläppandet från fångenskap går tillbaka på brittiska regeringens principbeslut, att den lettiska legionens soldater inte automatiskt skulle uppfattas som kollaboratörer, utan endast om det i individuella fall kunde bevisas att de hade inträtt i tjänsten frivilligt. De frisläppta soldaterna placerades i särskilda förläggningar och försörjdes av brittiska armén. Vid frisläppandet skedde ingen individuell kontroll; alla fick DP (displaced person)-status.

Frisläppandet av de i den amerikanska zonen befintliga soldaterna drog ut längre på tiden. Delvis kan detta förklaras med att de lettiska soldaterna inte var koncentrerade på ett ställe utan spridda i mindre grupper bland tyska krigsfångar. Därför handlades ärendena på flera ställen parallellt. Myndigheter och tjänstemän tolkade ibland samma föreskrifter på olika sätt. Missförstånd och oenighet uppstod. På några ställen skapades svårigheter av den anledningen, att det officiella tyska namnet på legionen betecknade dess medlemmar som SS-frivilliga*). Av detta drog amerikanerna slutsatsen, att de borde tillämpa strängare bestämmelser på dessa människor än på soldater i tyska SS-enheter. Till sist, i april 1946, meddelades att soldater och underbefäl till sergeants tjänstegrad skulle befrias från fångenskap. Därefter följde befrielse av övrigt underbefäl och av officerare.

Låt oss inte dröja vid de många förordningar, kontrollförfaranden (screening) och andra processer som reglerade upptagning och försörjning i förläggningarna, arbetstillstånd, persondokument och förflyttningsmöjligheter. Som kuriosum kan nämnas följande: Förenta

*) Enligt gällande folkrättsliga bestämmelser får en ockupationsmakt inte mobilisera ett ockuperat lands befolkning. Detta var tyskarnas sätt att kamouflera inkallelserna.

Nationernas hjälporganisation (UNRRA) fick enligt sina stadgar inte lämna bistånd åt befriade SS-fångar. Stadgeändring skulle vara en alltför omständlig procedur, och man fann på en annan utväg. I en särskild förordning deklarerades, att den lettiska legionen officiellt borde benämnas The Latvian Legion of the Wehrmacht.

Före frigivningen ur fångenskapen och innan de här ovan skildrade kontrollförfarandena hade ägt rum — i februari 1946 — hade den amerikanska arméns överbefälhavare officiellt förklarat: "De balter som har samarbetat med nationalsocialister skall fråntas DP-status och utvisas från förläggningarna. Dock har på intet sätt beslutats att dessa balter skall tvångsrepatrieras. Undantagna är krigsförbrytare och de som under amerikansk ockupationstid har begått brott för vilka minst ett års fängelsestraff kan utdömas." Detta gällde i första hand civilpersoner. Det är dock bekant, att ett ej närmare specificerat antal soldater icke erhöi rättighet att bli försörjda i DP-förläggningar. Orsakerna kunde vara de mest olikartade, t.ex. illegal övergång av zongränser för att förena sig med de anhöriga eller svårighet att dokumentera sin tjänst i legionen. Dessa utgallrade vistades antingen i förläggningen inofficiellt eller sökte arbete och utkomst på den tyska arbetsmarknaden. Att krigsförbrytare därvid upptäcktes och utlämnades till ryssarna är inte bekant i något enda fall. Förklaringen torde vara den att människor som verkligen hade ett skuldbelastat förflutet, inte begärde att deras sak skulle granskas av kommissionen utan försvann "under jorden". Men de var sannolikt inte många. En fullständig rehabilitering av legionen skedde när något senare den stora utvandringen till USA började. 1950 utfärdade Washington (DP-Commission) direktiv av följande lydelse:

"That the Baltic Waffen SS Units (Baltic Legions) are to be considered as separate and distinct in purpose, ideology, activities and qualifications for membership from the German SS, and therefore the Commission holds them not to be a movement hostile to the Government of the United States under Section 13 of the Displaced Persons Act, as amended."

Här är det lämpligt att återvända till P. O. Enquist. Han skriver: "Ett stort antal av de baltiska legionärerna i tysk tjänst hamnade i västallierad fångenskap efter krigsslutet. Amerikanare och engelsmän avbröt till slut de utlämningar till Sovjet som påbörjats och lät legionärerna stanna. Orsaken lär ha varit mängder av stympningar och självmord hos den första utlämningstransporten" (155). Om författaren här verkligen menar balter, som han skriver, är påståendet osant. Sådana utlämningar "påbörjades" aldrig. Bland de lettiska

soldaterna — och letterna var i majoritet — är endast ett självmordsförsök känt. Och vid detta enda tillfälle var det inte tal om utlämning.

Facit Om den lettiska legionen har många böcker och artiklar skrivits men en vetenskaplig behandling av legionens historia saknas ännu. Ett oerhört stort material ligger obearbetat. Detta är också förklaringen till att säkra kontrollerade siffror saknas i viktiga fall. Beräkningar har gjorts av de intill den 1 juli 1944 i krigstjänst enrullerade letternas antal. Efter kriget har denna beräkning kompletterats med antalet senare inkallade och publicerats bl.a. i *Latvju Enciklopedija* (s. 1317). Det totala antalet anges där till 146.610 personer. Denna siffra nämner även Enquist (17). Sakkunniga anser den allt för hög. Överdrifter förekom redan i beräkningen av 1944. Man bör hålla i minnet att i det totala antalet har inträknats bl.a. 22.000 hemvärnsmän som inte deltog i kriget samt över 7.000 soldater från Lettland i ryska frivilliga enheter. De var inte underställda lettisk ledning. Även andra reservationer kan anföras. 120.000 är en siffra som troligen bättre motsvarar sanningen.

Lika osäker är frågan om antalet stupade. Kompetenta personer uppskattar antalet till mellan 10- och 12.000. P. Ö. Enquist säger att omkring 30 % (av 146.000) anses vara stupade, sårade eller saknade. Ungefär samma sak säger sovjetpropagandan. Formuleringen lämpar sig bra för den som vill sopa igen spår och förvanska fakta. De "försunna" är nämligen de som hösten 1944 inte följde återtaget utan återvände till sina familjer och på så sätt hamnade under ryskt välde. Ryssarna behandlade dessa människor mycket olika. En del blev straffade, en del på nytt insatta vid fronten, denna gång på rysk sida; en del lyckades gömma sig.

Hurudana slutsiffrorna än må vara, är det uppenbart att kriget kom att stå det lilla lettiska folket oerhört dyrt. Man kan förstå, att en del av den lettiska allmänheten anser, att en större politisk och militär återhållsamhet från letternas sida skulle ha givit samma politiska resultat men åsamkat mindre förluster. Men det är en hypotes, vars hållbarhet inte går att bevisa, man kan bara tro eller icke tro. Man kan t.ex. inte säga, att lika många flyktingar skulle ha lyckats komma västerut om letterna under den tyska ockupationen hade iakttagit större återhållsamhet. Och hur skulle de sovjetiska ockupanterna betett sig i detta fall? Skulle inte antalet deporterade från Lettland under de första efterkrigsåren i så fall varit dubbelt så stort?

Striderna och offren har ändå inte varit utan betydelse. När Sovjet den 17 juni 1940 ockuperade Lettland, förmådde letterna inte prestera något betydande motstånd. Sovjet och Tyskland underhöll då nära förbindelser och alla vägar från Baltikum till yttrevärlden var stängda. Tillfälle att motsätta sig ryssarna gavs enbart i strider tillsammans med tyskar. Även de som inte trodde att denna kamp kunde ge reella vinster, ansåg att letterna denna gång klart och omisskännligt borde visa världen, att de icke önskar rysk överhöghet och gör allt vad de förmår för att avvärja den. Var och en som kan tyda händelser och analysera vittnesmål skall erkänna, att just detta är innehållet i lettisk politik och kamp under andra världskriget.

Efter kriget sade en västallierad officer till en lettisk officer: "Jag kan förstå er kamp, men ni valde fel bundsförvant." Letten svarade: "Det må så vara, men fienden var den rätta."

Av det sagda framgår, att letterna anser sina soldaters strid vara en viktig insats i strävan att återupprätta Lettland. De som avsiktligt eller oavsiktligt förvanskar dessa striders innebörd visar sig beredda att bestjäla det lettiska folket på någonting som det skattar oerhört högt. Mot sådana tilltag inlägger vi en energisk gensaga.

5. LETTISKA LEGIONÄRER I SVERIGE

Hittills har vi i tidsföljd återberättat händelserna i Lettland för att ge en rätt bakgrund åt det som hände i Sverige och ibland påpekat felaktigheter i romanen "Legionärerna". I detta kapitel skall vi överge tidsföljden och stanna vid enskilda problem. Därvid kommer analysen av fakta och utvärderingen av argument att överväga.

Ankomst till Ystad Om den största legionärgruppens ankomst till Sverige finns numera två helt skiljaktiga versioner. Här avser vi den grupp som anlände till Ystad från Bornholm. Av de sedermera utlämnade 130 letterna tillhörde 112 denna grupp. Den ena versionen lämnar P. O. Enquist, den andra har publicerats av löjtnant E. Alksnis i hans tillsammans med O. Freivalds på lettiska utgivna bok ("Lettiska soldaters tragedi i Sverige", Köpenhamn 1956, förlaget Imanta).

Enligt P. O. Enquist tillgick det på följande sätt (26):

"Klockan 10.00 gled de två fartygen in i Ystads hamnbassäng. De gick rakt in i hamnen och ankrade inne i den centrala hamnen. En tullbåt hade mött dem en bit utanför kusten, den låg nu långsides de två fartygen som inte tilläts gå in till kaj."

Enligt E. Alksnis var händelseförloppet följande (här bitvis återberättat, bitvis citerat): Avresa från Bornholm sker i två små fartyg. De heter "Potrimps" och "Alnis". Båda stävade ut med hissad lettisk flagga. Man lyckas inte få Potrimps maskiner att sätta full fart, och detta fartyg har mycket lägre hastighet än Alnis. För att hålla ihop färdas den sistnämnda i bågar kring Potrimps. Vi citerar: "Även om båtarna försökte hålla kurs mot Köpenhamn visade det sig i morgonljuset, att båda hade kommit i närheten av Sveriges kust. Alnis slutade att åka runt Potrimps, tog upp västlig kurs och försvann i morgondimman utan att meddela någonting. Potrimps fortsatte att ensam maka sig framåt inom synhåll från den svenska kusten. På stranden syntes en flaggpydd stång och Potrimps begav sig i riktning mot den. Snart kom en svensk motorbåt till mötes från stadens hamn och stannade bredvid Potrimps. Två svenska officerare steg upp på

däck. Den svenska marinlöjtnanten övertog Potrimps roder och förde in båten i Ystads örlogshamn. På hamnens andra sida bakom vallen befann sig handelshamnen. Där syntes bland de svenska skeppsflaggorna även en liten lettisk flagga. Även Alnis hade anlänt till Ystads hamn."

Skillnaden mellan de båda versionerna är denna. Enligt Enquist anlände båda båtarna samtidigt, enligt Alksnis var för sig, ty de hade förlorat kontakten under vägen. Först anlände Alnis (på den befann sig kapten Kessels), därefter Potrimps. Enligt den ena versionen placerades båda fartygen bredvid varandra, enligt den andra förlades ett fartyg till handelshamnen, ett till örlogshamnen.

Denna skillnad är viktig när man tänker på fortsättningen — bestämmandet av de anländas status. Enligt Enquist skedde följande (27): "När de såg den svenska kusten närma sig sände de (soldaterna) en delegation till sina officerare med en bön. Bönen var mycket enkel: De ville slänga sina uniformer och utge sig för att vara civila — — —. Delegationen framförde denna anhållan direkt till gruppens chef. Han sammankallade sina officerare och överlade. Efter en stund — — — lät de meddela att alla skulle behålla sina uniformer på, att inga gradbeteckningar fick avlägsnas. Ingen motivering lämnades för beslutet." Författaren säger tyvärr inte på vilket av fartygen detta skulle ha skett. Han säger inte heller vem denne "truppens chef" var. Detta är inte helt klart eftersom det i Bornholmsgruppen fanns två personer med kaptens tjänstegrad.

Löjtnant E. Alksnis skriver vidare: "I och med att alla resenärer (på Alnis) hade bytt till civila kläder under vägen så hade de förts in i handelshamnen som civila flyktingar." Därefter fördes de alla till bastu. "Eskorten — officerarna med vilka man kunde samtala på tyska berättade, att alla dagen därpå skulle placeras i något av stadens hotell som civila, ty redan på havet hade alla rivit bort alla armékännetecken. Många hade även privata mössor och t.o.m. privata kavajer som man fått av danskar. — — — På morgonen den 9 maj infann sig kapten Kessels med de övriga resenärerna från Alnis. Även om de, när de uppvisat sina lettiska pass, hade registrerat sig som civilister, beslöt de ändå, när de såg även Potrimps anlända till hamnen, att ansluta sig till oss som lettiska soldater" (s. 28).

P. O. Enquist säger sig veta skälet till att de anlända önskade låta internera sig som militärpersoner. Hans teori lär även någon av de utlämnade legionärerna ha bestyrkt i en intervju i Lettland (27). "Enligt konventionen i Haag hade soldater i krigsfångenskap rätt att uppbära full lön, också i fångenskap i ett neutralt land. Svenska staten betalade full kaptenslön till en fången lettisk kapten, en soldat fick soldatlön. En soldatlön är inte stor, en kaptenslön är avsevärt mycket

större. De ville inte gå miste om den inkomsten. Kessels ville det inte, inte de andra officerarna heller.”

Vi tror inte att detta argument duger som förklaring. För det första skall frågan enligt vårt förmenande bedömas efter Genèvekonventionen av den 27 juli 1929 om krigsfångars behandling. Denna konvention hade undertecknats av bl.a. de baltiska staterna och Sverige. Även lettiska officerare var utan minsta tvivel informerade om den. Konventionens artikel 23 stadgar visserligen, att officerare (men inte underbefäl och soldater) under interneringstiden skall få sin lön utbetald i kontanter, men räckvidden begränsas av några tillägg: ingen skall t.ex. få mer än vad som erhållits före interneringen. I den tyska armén påfördes som bekant en stor del av lönen olika sparkonton. Vi vet inte hur mycket som i verkligheten har betalats till de internerade lettiska soldaterna. 1949 omarbetades 1929 års konvention, och i den nya versionen anges följande taxa: kapten 50 schw.fr. per månad, sergeanter och annat underbefäl 12 schw.fr., soldater av lägre tjänstegrad 8 schw.fr.

Och om nu officerarna hoppades få sin lön så förklarar detta dock inte varför även soldaterna lät åter förvandla sig till militärpersonal. De väntade ju inte på någon lön. Och officerarnas lön var ju i sin tur inte beroende av om soldaterna följde deras exempel.

Förklaringen är nog en annan. Legionärerna trodde att de i Sverige inte behövde dölja, att de var lettiska soldater; tvärtom skulle döljandet vara ett steg för vilket man senare skulle behöva skämmas. Ingen tänkte då ännu att kampen för Lettland var förlorad eller ens slut. Det rådde en allmän uppfattning, att de västallierade visserligen inte hade hunnit återupprätta den rättsliga ordningen i Östeuropa men att detta skulle ske strax efter krigsslutet. Denna övertygelse framgår av ett foto från den här tiden. Tyskarna hade på sin tid placerat en lettisk konvalescentenhet i Köpenhamn. När Tysklands kapitulation tillkännagavs hissade denna enhet omedelbart Lettlands flagga över sin förläggning.

Enquists berättelse om ankomsten till Ystad borde härröra från lettiska sagesmän. Tyvärr anger han inte källan. Har författaren överhuvudtaget vetat, att det finns en annan version? Man kunde begära av honom att han motiverar, varför han har vägrat att acceptera denna och valt sin egen.

P. O. Enquists forskningar i Lettland Frågan har en förhistoria som är obekant för många. Kanske känner inte heller Enquist till den, även om den har samband med hans mission (jfr 379). Det började 1963 när Sovjet-

myndigheterna, vi vet inte om det var i Tallin eller Moskva, kom på tanken att presentera för pressen de sju estniska unga män, som utlämnades av den svenska regeringen tillsammans med de övriga baltiska legionärerna. Det var ganska lätt genomfört, ty det visade sig att ingen av dem hade blivit straffad. En intervju med sex av dem infördes i Dagens Nyheter den 26 september 1963.aktionen tycks ha bedömts som lyckad i Moskva. Den 11 december 1963 sammankallades de tre baltiska republikernas parti- och regeringsledare samt vetenskapsmän, pressfolk och andra, sammanlagt omkring 800 personer, till ett sammanträde i ideologiska frågor i Riga. Sammanträdet hade planerats i Moskva, det visas bl.a. av att inledningsföredraget hölls av Izvestijas chefredaktör, Chrusjtjovs svärson A. Adjubej. Från baltiskt håll var huvudtemat den ideologiska kampen mot exilorganisationerna i väst.

Sovjetestlands representant höll föredrag om de goda framgångar som nåtts genom de estniska legionärernas presentation för västpappen. Han uppmanade sina lettiska kolleger att begagna sig av denna erfarenhet och handla likaledes. Men letterna teg. De visste, att saken inte var så enkel.

Under de närmast följande åren kallade Sovjetlettlands propagandister tid efter annan den ena efter den andra av de utlämnade legionärerna till mikrofonen eller lät trycka deras berättelser i pressen. Temat var ett och samma: det går bra för dem, sovjetmakten har hjälpt dem att börja ett nytt liv. Men redan förhållandet att antalet presentabla personer var litet och tid efter annan upprepades gav anledning till vissa slutsatser.

Sådan var situationen när Enquist började sina efterforskningar. Säkert erinrade sig sovjetmyndigheterna den ideologiska konferensens rekommendationer. Enligt vår åsikt är detta förklaringen till att Enquist utan större dröjsmål och invändningar fick tillstånd att förverkliga sin föresats. Till yttermera visso fick han en person till sin hjälp, som kunde söka upp nödvändiga data i sovjetarkiven. Författaren själv noterar det tillmötesgående som visas honom (359) men försöker inte förklara det.

Enquists uppgift att det i Riga inte existerar någon materialsamling om de utlämnade legionärerna är viktig. Det existerar bara akter över straffade personer, och där måste legionärerna sökas bland övriga medborgare. Även denna omständighet gör det hittills genom forskning uppnådda totalresultatet mycket osäkert, ty det finns många bekanta fall när letter blivit dömda utanför Lettland, t.ex. i Leningrad. Där skulle i så fall finnas personakter som det är lönlöst att söka i Riga. Svenskarna har haft sina erfarenheter med diplomaten Raoul Wallenberg, om vilken man i sovjetarkiven till sist lyckades hitta

enbart ett par bristfälliga anteckningar, trots ansträngningar från ämbetsmän på allra högsta ort. Slutsats: enbart av det faktum att det i Riga saknas uppgifter om att en person har blivit straffad kan man inte dra slutsatsen att personen ifråga verkligen är ostraffad. Detta bortsett från andra möjligheter; en person kan i Sovjetunionen mycket väl mista livet utan att man gör minsta anteckning om det. Det finns också sådana akter som är stört omöjliga att hitta, om man inte vill hitta dem.

Enquist har personligen samtalat med fjorton av de utlämnade legionärerna, något mer än 10 % av de utlämnade letternas antal. Dessa personers berättelser har vi under de gångna åren hört i radio och läst i pressen. Enquist bad dem nämna namn på dem som de tror har blivit straffade. Det framgår att svaren inte har blivit entydiga. Som slutresultat fick han fram en lista på 27 lettiska legionärer. 18 av dem har med säkerhet straffats, ytterligare 9 har möjligen straffats (359). Om man lägger till 7 litauer skulle högst 35 av 146 utlämnade ha blivit straffade, konstaterar författaren. Hur många av de 18 fallen som han har hittat i domstolsarkiven får vi inte veta. Det är en stor brist i beskrivningen av efterforskningsarbetet. Att döma av artiklar i svenska tidningar har bokens läsekrets fäst stort avseende vid att material har hämtats ur sovjetarkiv. Om så verkligen har skett är egentligen oviss.

Vi vill inte förneka författarens insatser när det gäller att söka klarhet. Men vi tycker att resultat som har erhållits på detta sätt är mycket osäkra. De tio procent med vilka författaren har talat representerar ett urval, nämligen dem som har etablerat sig i huvudstaden Riga. Han har inte träffat en enda av de äldre straffade officerarna. Att intervjuerna inte har varit tillräckligt uttömmande framgår av att han inte återger någon enda uppgift som inte redan är känd bland intresserade här i väst. Det var t.ex. känt för oss att två av legionärerna befriades från förläggningen redan när de befann sig i Liepāja. En tredje omkom i Liepāja vid olycksfall i arbetet. Påståendet att de inte skickades till arbete utanför lägret är alltså inte sant (346).

Ett annat stort minus i Enquists berättelse om sina forskningar är att läsaren inte får tillfälle att bedöma hur författaren föreställde sig för de intervjuade personerna. Hur uppfattade de hans legitimation? Sade han att intervjuerna utfördes med myndigheternas vetskap och tillstånd? Hur förklarade han varför han sysslar med denna sak? Hur reagerade de utfrågade på detta? Allt detta har stor betydelse för bedömning av svaren.

Som sammanfattning av det här diskuterade vill vi uttrycka åsikten att antalet straffade legionärer är större än författaren konstaterar, men även vår beräkning är osäker. Den grundar sig delvis på det

förhållandet, att det under mer än tjugo år inte har funnits möjlighet att erhålla några som helst uppgifter om ca en tredjedel av de utlämnade. Författaren förklarar detta med försvårade kommunikationer mellan Riga och landsbygden (358). Det är en förklaring som vi inte kan acceptera.

Straffen Av en sammanställning i "Legionärerna" framgår att ca 60 % av alla utlämnade officerare, ca 25 % av underbefälet och ca 10 % av soldaterna blev straffade. Författaren konstaterar: "Grundprincipen tycks ha varit att alla de som en längre eller kortare tid tjänstgjort i ett lettiskt eller tyskt polisförband, att alla dessa arresterades och ställdes inför rätta. Det är möjligt att det fanns undantag från denna regel, men de fall han kunde kontrollera tydde på att just tjänstgöring i dessa polisförband ansågs speciellt "grave-rande" (360). Och vidare: "Om domarna var rättvisa, om anklagelsepunkterna var falska, om rättegångarna var skenrättegångar eller ej — om detta kan man diskutera. Men man kan slå fast att anklagelsepunkterna i praktiskt taget samtliga fall tycks ha gällt påstådda krigsförbrytelser som utförts under tjänstgöring i polisförband under den tyska ockupationen och bakom fronten" (361).

Dessa citat avslöjar att Enquist inte har haft tillgång till data om de straffade personernas tjänstgöring utan var hänvisad till att lita på vad den tilldelade medhjälparen sade. Och denne lämnade självfallet inte några andra uppgifter än dem som är inskrivna i akterna. Så långt vi hittills lyckats klarlägga är tjänstgöring i polisenheter inte alls ett gemensamt kännetecken för alla straffade legionärer. Tre av de straffade soldaterna är så unga att de omöjligt kan ha tjänstgjort vid polisenheter.

Men det är knappast överraskande att man i Lettland har utpekat polisen som en särskilt brottslig människogrupp. Hatet mot allt som har samband med en kapitalistisk stats polis är i själva verket en beståndsdel i de ryska kommunisternas ideologi. I NKVD:s instruktioner om vilka som skall uppfattas som sovjetmaktens fiender i ockuperade länder nämns de vid polisen anställda bland de främsta. Det frågas inte om de verkligen har gjort något ont; att helt enkelt höra till polisen är till fyllest. Detta kan för många verka oförklarligt, ty det gäller vanlig ordningspolis och inte några särskilda avdelningar (politisk polis etc.).

Låt oss nämna bara ett karakteristiskt exempel. När ryssarna den 17 juni 1940 ockuperade Lettland och ryska pansarkolonner utan motstånd körde in i Riga, uppstod oroligheter i närheten av centralstationen (i förbigående sagt de enda i samband med Lettlands

ockupation). I dag skulle de kallas lindriga, bara en person blev allvarligt sårad och dog senare. En grupp ridande poliser fick i uppdrag att likvidera oroligheterna och utförde uppdraget utan större svårigheter. Men detta passade inte kommunisterna. Efter maktövertagandet reste de kravet, att alla vid nämnda tillfälle insatta poliser skulle straffas med döden. Det finns ingen annan förklaring till detta krav än en önskan att börja en terror- och räfstaktion. Det väckte en sådan förbittring inom befolkningen att partiet fick avstå från sitt krav.

Den sovjetiska beskrivningen av olika polisenheters aktioner bakom den tyska fronten under kriget är mycket ensidig. Vanligtvis nämns inte att sådana aktioner ofta föregicks av röda partisaners angrepp. Särskild hårdhet användes, när det hade förekommit förluster på den tyska sidan. Påföljden stod inte alltid i proportion till handlingarna. Det inträffade att även oskyldiga blev lidande, om de råkade befinna sig i operationszonen. Men att lita enbart på ryska kommunisters beskrivningar av en operations förlopp är omöjligt. I fråga om icke-sovjetisk polis följer de ryska kommunisterna sin gamla princip: att misskreditera och likvidera denna inbillade klassfiende. Att den lettiska polisen i någon nämnvärd utsträckning skulle ha deltagit i utrotningen av judar (dessa var redan några månader efter den tyska ockupationens början samlade i strängt bevakade ghetton) kan inte vara sant. Detta uppdrag utfördes av Sicherheitsdienst (SD).

Det är i synnerhet en fråga som många av "Legionärerna":s läsare uppenbart har missförstått. Låt oss citera utdrag ur referat av bokens innehåll i ett par publikationer. Tidskriften Beklädnadsfolket (nr 14/1968) skriver:

"Efter noggranna efterforskningar kan han fastslå, att högst 40 och lägst 28 blev straffade, möjligen någon med döden, och då gällde det krigsförbrytare, som deltagit i utrotning av judar och kommunister. Judemördandet var ovanligt effektivt i Lettland, som de flesta av de utlämnade var ifrån, och 30—40 aktivt belastade i en grupp av 146 i tyska armén enrollerade är en rimlig siffra."

Peter Werner i Arbetarbladet (Gävle) skriver (3.9.1968):

"I Lettland utrotade tyskarna nära 90 % av judarna — bl.a. med hjälp av samarbetsvilliga letter som poliskompanier vilka ingick i Einsatzgruppen. Är det otroligt att en del letter som flytt till Sverige ingick i sådana poliskompanier? Enligt de ryska handlingarna i frågan hade flertalet av de straffade ingått i sådana kompanier. Det är också troligt att de verkligen gjorde det. För de straffades del kommer då utlämningen i ett annat moraliskt läge. De var krigsförbrytare."

Först kan man fråga om de här citerade påståendena har täckning i Enquists bok. Det har de på intet sätt. Vad grundar i så fall skribenterna sina uppgifter på?

Vi erinrar om hur Enquist klarlade de straffades antal. Han har frågat de fjorton legionärer med vilka han talat. En del av de straffades namn anser han säkra, andra antecknas med frågetecken. Hur många personer över de straffade som presenterats för honom och vad som stod i dem säger han inte. Antagligen har sådana företetts för honom endast i fråga om några personer. Får man på grundval av ett sådant material påstå, att alla straffade var krigsförbrytare? I verkligheten får vi i boken inte reda på vilken konkret förseelse som hade legat till grund för anklagelserna mot t.ex. överste Gaillitis, kapten Ziemelis, löjtnant Eichfuss-Atvars och andra. Vi skall inte alls beröra frågan hur mycket sanning som kan ligga i vad som sägs om dem. Vi vet inte vad de har gjort, men icke desto mindre vet några svenska journalister att de är krigsförbrytare. Hur har de fått reda på det?

Milt talat öoverlagt är påståendet att 30—40 skyldiga av totalt 146 är "en rimlig siffra". Om samma genomsnitt skulle tillämpas på alla lettiska militärpersoner bör antalet "belastade" vara 30—40.000. Det är en vansinnig tanke. Låt oss nämna några siffror som jämförelse. I september 1955 meddelade ryssarna officiellt den tyska delegationen, att inte fullt 10.000 tyska soldater, som hade straffats för krigsförbrytelser, befann sig i Sovjetunionen. Om man jämför de tyska och lettiska arméernas numerära förhållande, verkar det som om letterna skulle ha varit drygt hundrafalt mer "belastade" än tyskarna.

Den i Sverige internerade lettiska soldatgruppen brukar kallas för legionärer. De begångna brotten däremot tillskrivs polisförband. Hur kunde plötsligt en tredjedel av hela gruppen förvandlas från poliser till legionens soldater? Individuella fall av övergång var möjliga, men en sådan massövergång som den som skymtar här är ren fantasi.

Till sist bör det redan på annat ställe sagda upprepas: de lettiska polisensheternas uppgift var icke att delta i utrotningen av judar. I de få fall då sovjetregeringen själv uppgivit, att lettiska polisensheter deltagit i operationer mot judar, har detta skett utanför Lettlands gränser. Därför finns det ingen grund till att sammankoppla utrotningen av Lettlands judar med de lettiska polisensheterna. Därmed är inte sagt, att utrotning av den judiska civilbefolkningen utanför Lettland inte skulle vara ett brott, men dessa fall saknar de proportioner som kommunistpropagandan har bemödat sig att tillskriva dem.

Det har aldrig framkommit, att någon av de i Sverige internerade skulle ha varit närvarande vid aktioner av detta slag. Ingen av legionärerna har någonsin nämnts i de sovjetkällor där dessa hän-

delser beskrivs. Ändå är flera svenska recensenter övertygade om att ibland de utlämnade legionärerna åtminstone fanns några som var krigsförbrytare. Så t.ex. skriver Erik Hjalmar Linder i Göteborgs-Posten (2.9.1968):

"Domarna tycks ha varit relativt stränga, men att flera av de dömda hade tjänstgjort i SS-förband och tyskdirigerade polisstyrkor med uppgift att likvidera motståndsmän och judar kan knappast betvivlas. Särskilt märkvärdigt var inte detta."

I dessa rader finns flera felaktigheter. Den lettiska legionens enheter var inte SS-förband i den bemärkelse som Linder avser. De hade aldrig i uppdrag att likvidera judar. Detta har såvitt vi vet inte heller kommunistpropagandan påstått. Om Linder med ordet "motståndsmän" avser röda partisaner så är det helt naturligt att de bekämpades. Striderna vid fronten skulle vara meningslösa, om man tillät fienden att fritt operera bakom fronten. Det är en logik som varit rådande i alla krig och alla arméer. Just bekämpandet av röda partisaner och bevakning av strategiskt viktiga platser bakom fronten var polisenheternas huvudsakliga uppgift. Det är en helt och hållet legitim aktivitet.

Framför allt vill vi reagera mot de ofta förekommande försöken att svartmåla lettiska soldater med sannoliketskalkylens hjälp. Ungefär så här: i Lettland har under krigstid obestriddligen begåtts brott. Där torde även letter ha varit med, och några av dessa fanns troligen med bland hit flyktade legionärer. I den civiliserade världen fungerar fortfarande principen, att man kan rikta beskyllningar mot en person endast om man har bevis för en gärning och kan lokalisera denna i tid och rum. Om de mest framträdande i legionärgruppen har P. O. Enquist inga sådana uppgifter.

För dem som anser, att åtminstone några av legionärerna bör ha varit skyldiga, blir det svårt att svara på frågan varför ryssarna straffade även oskyldiga. Varför bör man i det ena fallet sätta tilltro till den ryska undersökningen, men inte i det andra? I så fall verkar den tidigare citerade uppfattningen som framförts av Peter Werner mer konsekvent: de som har blivit straffade har förmodligen också förtjänat det, säger han; de har alla varit krigsförbrytare. Stalins rättskipning har tydligen fått upprättelse vid vissa svenska redaktionskrivbord.

När man betänker pressreaktionen i sin helhet kan man inte värja sig för intrycket, att en del recensenter inbillar sig att problemet med utlämningen kan avföras från dagordningen både genom att man allmänt diskriminerar legionärernas kamp, och genom att man

konkret stämplar dem som krigsförbrytare, ungefär så som Peter Werner låter förstå. Den svenska allmänheten får själv avgöra om en sådan "lösning" kan accepteras.

Letter i den tyska Sicherheitsdienst (SD) Trots att i operativt avseende både legionen och polisenheterna var underordnade tyskt överkommando, hade ändå den lettiska administrationen god insyn i deras verksamhet. I de fall när verksamheten stred mot lettiska intressen fanns möjlighet att intervensera. I motsats härtill var SD en gren av polisen där den lettiska administrationen inte hade någon medbestämmanderätt. Personalen bestod huvudsakligen av tyskar, men på några mindre viktiga poster användes även letter. Deras tillförlitlighet granskades särskilt noga och det stod klart för dem, att de inte hade något samband med den lettiska administrationen. Vid mitten av 1944 uppskattades antalet letter i SD-tjänst till ca 900.

Överkommandot för denna polisgren var detsamma som för den vanliga polisen (men inte för legionen). Detta förklarar varför polisenheterna ibland skickades till SD:s hjälp. Men det är bekant, att det därvid endast gällde små grupper, vanligtvis sammansatta av tyskar. I praktiken var SD och polisen två från varandra strikt skilda system. Legionen tilldelades aldrig SD-personal, och legionens generalinspektion hade inga rättigheter gentemot de i SD-tjänst befintliga letterna.

SD:s uppgift i Lettland var att ansvara för den politiska säkerheten, dvs. att utforska den politiska stämningen, arresterera motståndare till regimen, bekämpa spionage och sabotage. SD förvaltade dessutom koncentrationsläger, ghetton och fängelser samt organiserade även utrotning av judar. Den lettiska allmänheten och administrationen såg under hela ockupationstiden med stor misstro på SD:s verksamhet, inte minst därför att SD:s åtgärder ofta drabbade även kretsarna kring den lettiska administrationen eller överhuvudtaget aktningstvårda, patriotiskt sinnade landsmän. Anklagelserna gällde i sådana fall vanligtvis nationalistisk inriktning och verksamhet. Självstyrelsens och legionledningens interventioner gav i dessa fall endast sällan några resultat.

Man kan fråga sig, om det är en ren tillfällighet att P. O. Enquist har fått något så när exakta anklagelsesdata om just tre SD-män (375, 376), medan han i andra fall har fått begränsa sig till tyckande av allmän karaktär. Inte heller i dessa tre fall kan vi bedöma i vilken utsträckning beskyllningarna är grundade; men miljön var onekligen sådan att beskyllningarna äger större trovärdighet. Här påstås inte, att

ingen lett medverkade i brottsliga handlingar. Det skulle vara ett under, om ett helt folk lyckades genomleva kriget oberört av dess ondska. Däremot är det helt klart, att den lettiska politiska ledningen och allmänheten inte är ansvariga för de begångna brotten. Utrotning av judar t.ex. är fullständigt främmande för lettisk inställning och har inga rötter i landets politiska traditioner. I den utsträckning den lettiska administrationen kunde påverka händelserna — en sådan period inträdde i viss mån med legionens grundande 1943 — användes lettisk personal inte för några terroraktioner. I denna grundläggande fråga har Enquist tyvärr, kanske ofrivilligt, gjort sig skyldig till flera fel och många läsare och recensenter har trott honom. Miss-tag har skett, därför att han inte tillräckligt har känt till och förstått att identifiera de många och mycket olika krafter som verkade i det tyskockuperade Lettland.

K. Gailitis och Stutthofs KZ Enquist talar på flera ställen i sin bok om K. Gailitis' verksamhet i Stutthofs koncentrationsläger och låter förstå, att denna varit ett av skälen till att han straffades (372). Vi tror att författaren här har fallit offer för förtal. Två kompanier lettiska soldater som på grund av egenmäktigt förfarande hade fängslats i Kurland, överfördes till Tyskland och placerades i koncentrationslägret Stutthof vid Danzig (se även s. 35). Enquist skriver (104):

”En morgon ställdes de två infångade lettiska kompanierna upp på planen till koncentrationslägret i Stutthof. Många ögon iakttog dem. Allt eftersom dagen gick fördes de, en efter en, in till förhör. Förhören var snabba och mycket klargörande. Domare var Karlis Gailitis. Han dömde alla de landsmän som fördes in till honom till att förvaras här i koncentrationslägret i Stutthof. — Om deras vidare öden vet man inte mycket. Avgångsprocenten vid Stutthof betecknas som exceptionellt hög.”

Vi vet inte ur vilka källor författaren har tagit denna berättelse. Men ett vet vi: den är osann. Det verkliga händelseförloppet är dokumenterat i legionens arkiv och publicerat i R. Bangerskis' ”Minnen”, bd 4, s. 24 ff. I kort sammandrag var händelseförloppet följande:

Den 22 november 1944 skrev general Bangerskis till SS' centrala förvaltning i Berlin om 454 lettiska män som hade placerats i Stutthof. Om 98 av dessa hade redan utfärdats order att de skulle flyttas till legionens reservförband. Om de återstående sades i brevet: ”Jag ber er medverka till att även dessa 356 inte överlämnas till koncentrationsläger utan inplaceras i

legionen. Det är här inte fråga om desertörer i detta ords egentliga bemärkelse utan om besjälade nationalister och fanatiska kämpar mot bolsjevismen. Den största delen av dessa män har tillhört legionens förband, vilka har överförs till Tyskland. Och i och med att de har ansett som sin heligaste uppgift att stanna i Kurland med vapen i hand för att försvara fosterlandet har de sackat efter sina enheter. På grund härav bör dessa män inte uppfattas som desertörer utan överlämnas till något av legionens reservförband, där man kan syna dem närmare."

Efter förhandlingar med tyska instanser kom den 26 november från tyska sida ett förslag att bilda en blandad lettisk-tysk kommission för granskning av de internerade på ort och ställe i Stutthof. Från lettisk sida utsågs till medlemmar i kommissionen överse Palkavnieks och överstelöjtnant Gailitis. Kommissionen infann sig i lägret den 27 november och verkade till den 30 november. Av de 365 män som skulle undersökas lämnades 34 i lägret. Om dessa har sagts, att de bör anses som kommunister, politiskt otillförlitliga eller desertörer från straffbataljonen.

I jämförelse med Enquists version kan följande skillnader noteras:

a) Gailitis var inte den ende som ägde att fatta beslut i detta ärende; bortsett från de tyska juristerna i kommissionen finns här även Gailitis' närmaste chef överse Palkavnieks; b) letternas högsta militära ledning hade redan intervenerat i saken och satt som mål befrielse av alla internerade; att Gailitis skulle ha haft någon privat linje är varken troligt eller bevisat; c) i stort sett hade även den lettiska aktionen framgång: av 454 internerade behövde endast 34 stanna i lägret. Så ser sanningen ut bakom påståendet "han dömde alla — — — att förvaras i koncentrationslägret".

Dessa fyra dagar, när Gailitis som medlem av kommissionen varje morgon begav sig från Danzig till koncentrationslägret, är hans enda förbindelse med detta, så långt det hittills har gått att få klarhet i händelserna.

"Exilmänniskan, det okända djuret." Försöken att förstå "exilmänniskan", detta hemlighetsfulla väsen, har berett P. O. Enquist avsevärda svårigheter. Det verkar, som om han inte skulle ha kunnat acceptera den verklighet som framgår direkt av hans observationer utan i stället valt en sanning som passar in i hans världsbild. Att denna inte är gynnsam för dem som har flytt undan kommunismen är givet eftersom författaren deklarerar sig som Mao-anhängare. Det är dock inte så enkelt

att gå längs en sålunda utstakad väg, och det händer därför ibland att Enquist hamnar i diket. Det har t.ex. skett när han avhandlar den landsflyktiges andliga utveckling.

Han citerar ett brev och tycks dela de åsikter som detta uttrycker: "Exilmänniskan, det okända djuret, stannar som regel i utvecklingen i samma stund som hon lämnar sitt land — — —. När de flydde, upphörde de att leva, växa, förändras" (355, 356). Men på ett annat ställe konstaterar Enquist, att balterna måste vara en från det svenska samhällets synpunkt mycket önskvärd typ av människor, eftersom de haft vitalitet och anpassningsförmåga och assimilationsprocessen för de flesta har blivit nästan konfliktfri (352). Här kan det vara befogat att fråga om en människa som har upphört att växa, som redan har mumifierats, förmår att assimilera sig. Assimilering kräver dock, att man lär sig mycket på nytt, att man ändrar vanor, att man anpassar sig. Detta förmår endast en levande människa, inte en vandrande mumie.

Likadant har det gått för författaren när han värderar exilpolitiken. Han säger: "Det enda, absolut enda, en exilpolitiker kan hoppas på är ett tredje världskrig, som splittrar Sovjet i delar" (353). Ack nej. Författaren måste ha lyssnat förstrött till dem han samtalat med. Det finns också andra möjligheter för Baltikumets folk att återfå sin frihet. En av dem nämner författaren själv, visserligen i annat sammanhang: "Världen förändras, kommunismen förändras, fascismen återföds, revolutionsrörelser föds och undertrycks, frihetsrörelser växer fram, maktblocken omkonstrueras" (353). Författaren anser visserligen att exilmänniskan ännu inte har märkt detta — men tänk om hon ändå har gjort det? Då finns redan här ett alternativ till den "absolut enda möjligheten", det tredje världskriget. Man kunde nämna ytterligare alternativ.

Enquist har förstått att exilmänniskan ser en uppgift i att skapa "rätt avsky" mot kommunismen (353). Men han uppfattar denna sak mycket primitivt. Avsky kan inte skapas genom vissa rörelser, ceremonier, slagord. Det behövs fakta, argument och framför allt sanning i bakgrunden. Självberöm passar sig inte, men må det här tillåtas oss att påpeka, att det i hög grad var tack vare balter i exil som världen strax efter andra världskriget fick reda på den av Stalin ledda terrorn i Sovjetunionen. Det är i dag svårt att fatta vilket stort motstånd de landsflyktiga balterna hade att övervinna bara för att få folk att lyssna till deras uppgifter — för att inte tala om att vinna tilltro. Bara ett litet exempel! När en baltisk delegation berättade om dessa saker för Eleanore Roosevelt, presidentens maka, sade hon i slutet av samtalet: "Jag kan ändå inte tro, att det som ni berättar är sanning." Reaktionen var densamma överallt i världen, även i

Sverige. Sanningen accepterades slutgiltigt först efter det att även Nikita Chrusjtjov på kommunistpartiets 20:e kongress mer eller mindre öppet hade erkänt huvuddragen i denna terrorregim. I dag hör man sällan någon betvivla denna sanning, och balternas roll i denna process börjar glömmas. Men är inte denna sanningens seger orsak till att sökande efter mer demokratiska, efter mer humana former av kommunismen, till att det i kommunismens byggnad har uppstått en djup spricka?

Enquist har visserligen, så vitt man kan förstå, hört talas om stalintidens terror, men det har inte efterlämnat djupare spår i hans medvetande. När det ur sammanhangsynpunkt skulle vara logiskt att nämna detta ämne glider han bara förbi det. Han har samlat siffror på hur många människor som föll offer för nazistterror men har inte hittat en enda uppgift på hur många offer Stalins skräckvälde krävde bland letterna. Dessa tal är dock av samma storleksordning.

” — — — balterna har upplevt bara den sida av Sovjet och revolutionens historia som har egendomliga och förbryllande likheter med imperialismens” (353). Man kan härav dra slutsatsen att balternas erfarenhet har varit ensidig, att systemet även har sina goda sidor — som balterna inte känner till. Häremot kan invändas, att det helt enkelt inte kan finnas något folk som har större och allsidigare erfarenhet av dessa ting än de baltiska. När under första världskriget en stor del av den baltiska befolkningen evakuerades till Ryssland, fanns där över en miljon letter. Ett stort antal evakuerade kom också från Litauen och Estland. De såg hur revolutionen mognade, upplevde själva revolutionen och även de första åren efter denna. De sista kontingenterna återvände till Lettland 1923. Ca 150.000 letter stannade för alltid i Ryssland. En avsevärd del av dessa hade ställt sig på revolutionens sida. Ett par 10.000-tal kämpade med vapen i hand för det kommunistiska Ryssland och bildade under de första åren den stridsdugliga kärnan i revolutionstrupperna. Ur deras led kom senare många parti-, regerings- och arméledare. De miste alla livet vid utrensningarna under senare hälften av 1930-talet. De som i början av 1920-talet lämnade Ryssland och återvände till Lettland vägledades framför allt av övertygelsen, att letter inte borde blanda sig i ryssarnas inre angelägenheter utan ägna alla krafter åt det egna landets återuppbyggnad. Men släktskaps- och vänskapsband med dem som hade stannat i Ryssland avbröts inte. Brev växlades, tills svaren uteblev eller det kom meddelande att adressaten hade avrest till okänd ort, plötsligt dött, var tillfälligt oanträffbar etc. Så småningom insåg man, att en stor del av letterna i Sovjetunionen hade mördats, andra deporterats till slavläger. En av de få som förstått att klara sig genom terrorn är nuvarande politbyråmedlemmen Arvids Pelše. Efter detta

skede kom Lettlands ockupation 1940, en ny sovjetockupation 1944—45. Vilket folk kan tänkas ha en större erfarenhet av Sovjetunionen och kommunismen än det lettiska? Därför kan man nog anta, att letterna och de övriga baltiska folken visste vad de gjorde, när de motsatte sig erövringen, och jämte sitt folk vet och förstår väl också exilpolitikerna en hel del. Deras äldsta generation var med vid revolutionen i Ryssland och allt som följde därefter.

P. O. Enquists svårigheter att förstå vad exil innebär kommer till uttryck även i frågan om de landsflyktigas förbindelser med folket i hemlandet. Exilledarna uppges rekommendera att dessa förbindelser fryses ner eller hålls inom snäva gränser. Hur kommer det sig, att man har så svårt att förstå just balterna i detta avseende? Liknande situationer möter man runt om i världen. Melina Mercouri uppmanar alla att icke besöka det av militären behärskade Grekland och denna uppmaning finner förståelse i Sverige. Katolikerna vädjar till påven att avstå från det planerade besöket i Peru, ty detta skulle moraliskt stärka diktaturregimen där. Varför är det så märkligt om balterna reagerar likadant? Deras dilemma ligger däri, att de skulle vilja upprätthålla de allra närmaste kontakter med sitt folk i hemlandet men dessa förbindelser blir censurerade och dirigerade av ockupationsmakten. Om förbindelser inom denna ram ger något eller inte är en värderingsfråga.

Hemsändande, modell 1945

Det är inte ovanligt att stridande trupper eller enstaka soldater under krig går över gränsen till en neutral stat. Bortsett från de fall då detta skett av misstag är anledningen vanligen alltid densamma: önskan att undgå att bli tillfångatagen av fienden. Så formulerades problemet i folkrättslig litteratur för 100 år sedan, så görs det än i dag. Sedd mot denna bakgrund var de lettiska legionärernas flykt till Sverige ett mycket vanligt fall. Vi kan utan svårighet hitta många precedensfall i krigens historia.

Att fly undan fiendens övermakt är inte något brott. Den enda part som blir lidande genom flykten är den egna krigsmakten. Sker flykten mot givna order betraktas flyktingen som desertör. Detta var inte fallet med de lettiska legionärerna. De handlade inte i strid mot sina överordnades riktlinjer och intentioner.

Under Haag-konferensen år 1907 utarbetades och undertecknades 14 konventioner som reglerade krigsföringen och därmed sammanhängande frågor. Den femte av dessa konventioner handlar om neutrala maktens och personers rättigheter och förpliktelser under ett lantkrig. De flesta av dessa konventioner, däribland den femte, har undertecknats även av Sverige. Tillsammans med 1929 års Genève-

konvention om behandling av krigsfångar bildade de grund för den folkrättsliga bedömningen av legionärsfrågan år 1945.

I interpellationsdebatten i riksdagen den 23 november 1945 konstaterade professor Å. Holmbäck, att Haag-konventionen icke ålägger en neutral makt att efter freden utlämna trupper, vare sig till segrarmakterna eller den besegrade. Varken då eller senare bestred någon denna slutsats. Utlämnandet var alltså inte motiverat av folkrättsliga krav.

Tyvärre ställde ingen frågan om konventionerna tillåter en neutral makt att genomföra ett utlämnande. Vi anser att svaret är nej. Men låt oss se närmare på problemet.

Under nämnda debatt sade utrikesminister Undén, att i normala fall skulle soldater som överskridit Sveriges gräns ha internerats så länge kriget varade och sedan skickats tillbaka till det land till vars krigsmakt de hört. I detta fall hade det alltså varit naturligt att skicka alla förutvarande medlemmar av den tyska krigsmakten, oberoende av nationalitet, till Tyskland, ifall detta land fortfarande hade varit en självständig stat. — Den andra delen av hr Undéns utredning handlade om hur frågan påverkades av att Tyskland inte längre var en statsmakt. Till detta återkommer vi längre fram.

Här måste två invändningar göras. För det första: syftet med hemsändande är ett enda, nämligen att bidra till avvecklingen av kriget. Som bekant får ingen, som är internerad i ett neutralt land, skickas hem så länge kriget pågår och det inte finns betryggande garantier för att vederbörande inte på nytt kommer att delta i strider. Hemsändandet efter krigets slut skall göra det möjligt för familjer att återförenas och återuppta ett normalt liv. De internerades utlämnande till Sovjetunionen år 1945 tjänade inte detta syfte, det var både allmänheten och regeringen medvetna om. Man visste att "hemsändandet" inte ledde hem utan bort från hemmet, till en lång fångenskap. De som överlevde började återvända tidigast efter fyra år. Att medverka till detta var att motarbeta syftet med internationella konventioner.

Där kan vi tyvärr inte göra något, sade regeringens talesmän, vi måste överlåta ansvaret till stormakterna. I praktiken överläts det till en av dem — Sovjetunionen under Stalin. Detta var svagt. Regeringen hade skyldighet att se till, att operationen så nära som möjligt blev ett verkligt hemsändande. Mera om detta längre fram.

För det andra: utrikesministern må ha rätt i att man inte behöver ta hänsyn till en enskild krigsmans nationalitet vid hemsändandet. Saken ställer sig dock annorlunda om man talar om främmande enheter som har haft en självständig ställning i den gemensamma fronten och har ett annat hemland. Om kriget hade slutat med åter-

upprättandet av den status som fanns före kriget, hade det varit helt oförsvarligt att sända lettiska legionärer till Tyskland. Men kriget slutade inte så. Vad var den rätta vägen i detta läge? Vi tycker att Internationella Röda Korset formulerade det rätta svaret i sin not den 27 november 1945 till den svenska regeringen: det är önskvärt att fångar återvänder hem, men ingen skall tvingas göra det mot sin vilja. I dag är denna ståndpunkt gällande internationell rätt. Den stod till buds även 1945 men den svenska regeringen valde den inte.

I det läge som uppstod 1945 kunde bara var och en bestämma för sig själv var hans hem var att söka. Det är möjligt att några kände, att deras hem fortfarande var i Lettland, trots att det var i fiendens hand. Men andra hade evakuerat sina familjer västerut och ville säkert återförenas med dem. Förtjänar inte en sådan önskan att bli respekterad? Vem som har lidit mest — de utlämnade legionärerna eller deras barn, hustrur och föräldrar som miste sitt stöd — är en obesvarad fråga. P. O. Enquist och de av hans läsare som drar slutsatser enbart på grundval av antalet straffade legionärer gör det väl lätt för sig.

När det gällde civila baltiska flyktingar, utvecklade Ö. Undén i debatten den 23 november 1945 en teori som förtjänar beaktande. Han sade: "Vi ha — — — tillämpat den principen att eftersom deras länder fått sin internationella ställning så förändrad genom införlivning med Sovjetunionen, kunde det vara rimligt, att invånarna finge tillämpa ett slags optionsrätt och finge slippa följa med till det nya landet, detta i överensstämmelse med en ganska ofta iakttagen internationell praxis. Vi ha alltså menat, att visserligen ha de icke något moderland att optera för, men eftersom Sverige var det enda land, som befann sig i fred och som låg i närheten av dessa länder, var det rimligt, att de som sökt sig hit och som icke ville återvända, finge stanna här och icke tvingades mot sin vilja att resa tillbaka." Har man den inställningen, är det obegripligt varför denna optionsrätt förvägrades de baltiska legionärerna, när det var dags att sända hem dem. Det enda skäl som anfördes var att de hade tillhört den tyska armén och man hade ingen möjlighet att behandla fallen individuellt. Det är lätt att se att det var ett svepskäl. I normala fall, dvs de som ligger till grund för internationella konventioner, räknar man med att krigsfångar återvänder hem efter krigsslutet. Den som inte gör det kan i sitt hemland förklaras för desertör. Sovjetunionen kunde dock aldrig resa sådana anspråk på lettiska legionärer, de hade ju inte tillhört Sovjetarmén.

I debatten diskuterades också huruvida regeringen var skyldig att ta hänsyn till vissa interna svenska lagar, i första hand utlämnings-

lagen och utlänningslagen. Utlänningslagen t.ex. hindrar hemsändandet av personer som kan befara förföljelse på grund av sin politiska verksamhet. Detta gällde ju i allra högsta grad de lettiska legionärerna. Utrikesministern ansåg det vara orimligt att tillämpa dessa lagar på internerade militärpersoner. Det görs inte någonstans i världen, hävdade han. Däri hade han dock fel. I Schweiz t.ex. finns en omfattande lagstiftning som tar hänsyn till de internerades individuella situation. I Sverige har avgörandet anförtratts åt regeringen, dvs. åt den instans mot vilken man kunde oberopa lagen. Så klarade regeringen detta hinder — vilket dock inte betyder att hindret inte fanns.

Den tyska kapitulationens följder Den svenska regeringen erkände alltså i princip, att alla internerade, både tyskar och balter, hade samma rätt att komma hem. Ändå skickades de till Sovjetunionen. Hur förklarades detta?

Två tolkningar kunde finnas; båda, sade man, ledde till samma resultat.

För det första: Tyskland var inte längre en statsmakt, de allierade hade tagit hand om alla Tysklands affärer och förvaltade var sin ockupationszon. Det spelade ingen roll till vilken av ockupationsmakterna de internerade överlämnades, de allierade skulle ändå sköta saken gemensamt.

För det andra: kapitulationsakterna krävde, enligt vad man påstod i Sverige, att alla Tysklands trupper stannade på den plats där de befann sig vid kapitulationen. Om de internerade hade följt denna order, hade de blivit fångar hos en ockupationsmakt. Nu var det med ens inte längre viktigt var hemmet låg, utan varifrån man hade kommit till Sverige. Ett mindre antal befanns ha kommit till Sverige från västfronten och återsändes till västra Tyskland. Det stora flertalet skulle utlämnas till Sovjetunionen. Därmed ansågs frågan vara rätt löst.

Regeringen och dess kritiker var ense om att Sverige inte hade någon skyldighet att rätta sig efter de tyska kapitulationsakterna, men regeringen ansåg det tydligen ändå politiskt riktigt att göra det och att återopa dessa akter. Det paradoxala inträffade, att man underlät att följa internationella överenskommelser och internationell praxis som man var förpliktigad att iakttaga, och i stället följde ett avtal som man inte hade del i och inte var bunden av.

Låt oss se närmare på den första tolkningen. Regeringen meddelade, att den hade försökt överlämna de internerade till en interallierad kommission, men försöket hade misslyckats. Närmare omständigheter

är inte kända. Man får dock anta att misslyckandet berodde på bristande samarbete mellan de allierade. Är detta riktigt, dementerar det effektivt allt tal om att det inte hade någon betydelse till vilken av de allierade som man överlämnade fångar.

Men det fanns även andra bevis för att saken inte låg så till som man uppfattade det i Stockholm. Den 5 juni 1945 publicerade de fyra allierade en rad deklARATIONER angående Tyskland. I en av dem (angående Tysklands nederlag), artikel 2, punkt b, stadgas att alla tyska väpnade styrkor och hjälpenheter, efter respektive överbefälhavares gottfinnande ("at the discretion of the CC") skulle förklaras som krigsfångar. I klartext betyder detta, att den som i en zon betraktades som krigsfånge kunde gå fri i en annan zon.

Därav kunde man, enligt vårt förmenande, endast dra den slutsatsen, att Sverige borde dela upp de militärer som internerats i landet efter zontillhörighet och göra erbjudande om hemsändande till respektive zons administration. Om inte den vägen var framkomlig, återstod att frige de internerade och avvakta en för hemsändande gynnsammare situation. Då kunde ingen klandra Sverige för att förpliktelseerna som neutral makt hade åsidosatts.

Återstår så den andra tolkningen: skyldigheten att kapitulera och ge sig till fånga. Den har förorsakat många missförstånd och felaktiga tolkningar. Låt oss därför börja med det historiska förloppet.

När de tyska krafterna tog slut våren 1945, erbjöd tyskarna först kapitulation vid enstaka frontavsnitt. Italienfronten kapitulerade den 2 maj 1945. Den 4 maj undertecknades kapitulationen för tyska styrkor i Holland, Nordvästtyskland, inklusive alla öar, och Danmark. Denna kapitulation trädde i kraft den 5 maj kl. 8.00 brittisk sommartid. Kapitulationen skedde inför den engelske fältmarskalken B. L. Montgomery (texten lyder: "The German Command agrees to the surrender — — — to the C-in-C 21 Army Group"). I motsats till senare kapitulationsakter nämns här inte skyldighet att kvarstanna på platsen. Detta var ingen tillfällighet.

Snart därefter inleddes kapitulationsförhandlingar med de västallierades överbefälhavare i Europa, general D. Eisenhower, och den allmänna kapitulationsakten undertecknades i Reims (Frankrike) den 7 maj. Den trädde i kraft den 8 maj kl. 23.01 mellaneuropeisk tid. Ryssarna önskade dock att en kapitulationsakt skulle undertecknas även hos dem. Detta arrangerades i Berlin; akten fick i stort sett samma text och samma tidpunkt för ikraftträdandet. Eftersom denna ceremoni endast kunde komma till stånd under den första timmen den 9 maj, då vapennedläggelsen enligt Reims-akten redan var ett faktum, betecknar man ibland Berlin-akten som en ratifikation (bekräftelse) av Reims-akten. Alla kapitulationsakter anses vara ensidiga

tyska åtaganden, vilka segrarmakterna undertecknade endast som vittnen. Detta står i samband med de allierades krav på villkorlös kapitulation. Juridiskt sett är det därför fel att tala om ett stilleståndsavtal, enär ett avtal förutsätter två parter som båda har skyldigheter mot varandra. Segrarmakterna hade inga åtaganden gentemot tyskarna.

I de båda allmänna kapitulationsakterna finns en sats som i sammandrag lyder: Det tyska överkommandot kommer omedelbart att ge order till alla sina styrkor att upphöra med aktiva operationer den 8 maj kl. 23.01 och kvarstanna i de ställningar man befinner sig i vid denna tidpunkt ("to remain in the positions occupied at that time"). Vad som sedan skulle ske talas det inte om.

Satsen om kvarstannande i sina positioner har förorsakat olika juridiska konstruktioner — dock, så vitt vi vet, endast i Sverige. Avsikten med bestämmelsen var troligen att hålla tyskarna borta från vägarna, så att segrarna snabbt skulle kunna inta strategiska centra. Att på denna sats bygga skyldighet för varje individ att sitta och vänta tills — underförstått — man blir tillfångatagen måste vara en fel-tolkning.

Låt oss dock för ett ögonblick anta att tolkningen var rätt. Bestämmelsen kunde ha till uppgift att göra det möjligt för segrarna att urskilja vilka fångar som hörde till väst och vilka som hörde till öst. Konsekvensen därav vore att "potentiella östfångar" som hade flytt till väst skulle återsändas, och omvänt. Trots att det fanns massor av sådana fall, har ingenting hörts om någon utväxling och inga överenskommelser med detta innehåll är kända.

När detta påtalades i riksdagsdebatten i november 1945 svarade utrikesminister Undén, att segrarmakterna sinsemellan tillämpade den regeln, att varje makt tog hand om de krigsfångar som anträffades och kapitulerade inom den egna zonen. — Vi anser också att så skedde. Därmed är också sagt att ifrågavarande sats inte har nämnda funktion för segrarmakterna. Men för vem kunde den annars ha det? Alla experter i Sverige var ju överens om att kapitulationsakterna inte var bindande för utomstående. Därmed måste hela konstruktionen falla. Andra undersökningar leder till samma resultat.

När fältmarskalk Montgomery den 4 maj tog emot kapitulationen på sitt frontavsnitt, lät han förstå, att han inte tänkte hindra civila att överskrida fronten i västlig riktning. Detta tilläts även enskilda soldater att göra, men inte större militära enheter. Under kapitulationsförhandlingarna med general Eisenhower hotade denne att "stänga fronten" om tyskarna dröjde med att underteckna akten. Detta hot hjälpte och Dönitz gav tillstånd till undertecknandet. Det betydde, att det fortfarande var möjligt att bege sig från öst till väst. En betydande del av frontöverträdarna var tyska soldater som kom från

östfronten. Hade den svenska uppfattningen om bindning till viss front varit rätt så hade denna trafik varit avtalsvidrig.

Kapitulationsakter är i princip inga statsfördrag utan en del av kriget. De undertecknas av militärer, ej av diplomater, och behöver ej ratificeras. De avser inte en långvarig reglering av ett förhållande utan har praktisk tillämpning för en kort tid. Det väsentliga i 1945 års akter var, att de tyska stridskrafterna lade ned vapnen och upphörde med stridshandlingarna. En kapitulation ger segraren möjlighet att ta till fånga motståndaren, men sedan kommer det an på honom att verkligen utföra det. Fångar tas inte vid skrivbordet utan vid fronten. Den svenska uppfattningen att alla som kom i en viss situation skulle vara fångar, även om de lyckades fly var uppenbarligen fel.

Ytterligare ett exempel visar att de krigförande själva inte såg saken på detta sätt. Den sista dagorden från det tyska överkommandot, daterad 9 maj 1945, redogör för åtgärder i samband med kapitulationen. Om fronten i Kurland sägs bl.a.: I oklanderlig ordning har flygplan transporterat bort sårade och familjeförsörjare västerut. Officerare och staber har stannat kvar hos sina trupper. Vid midnatt, i överensstämmelse med de av oss godkända villkoren, avbröts alla fientligheter och trupprörelser ("— — — die Feindseligkeiten und jede Bewegung eingestellt"). — Därmed ville tyskarna poängtera, att de gjort allt för att uppfylla kapitulationsföreskrifterna. Dessa har dock inte hindrat borttransporterande med flyg i sista stund av vissa kategorier militärer. Vid den kritiska tidpunkten inställdes trupprörelser, ty det var enbart detta som avsågs med kravet att kvarstanna i sina positioner.

Det är självklart att ryska stridskrafter å sin sida med alla medel bekämpade evakuerings- och flykttförsök. Det hade de rätt till, enär kriget ännu inte var slut. De angrep flyktingar även efter kapitulationens ikraftträdande. Bl.a. sänktes flera lettiska båtar i Östersjön.

Lettiska soldater i Kurland ansåg sig rent allmänt inte bundna av kapitulationsakten. De tyska befälhavarnas inställning till letternas plikter var varierande. På en del håll sade de att letterna fick göra vad de själva ansåg vara bäst, på andra håll krävde de solidaritet. Enligt tillgängliga uppgifter kapitulerade i praktiken omkring en tredjedel av de lettiska soldaterna i Kurland. Den högste militäre chefen för de lettiska förbanden, befälhavaren för VI. armékåren, general Krüger, sköt sig vid kapitulationen.

I sin not till den svenska regeringen den 2 juni 1945 krävde Sovjetunionen endast utlämnandet av kapitulanter dvs. militärpersoner som flytt *efter* kapitulationens ikraftträdande. (Se bilaga 2.) Tillhörde de lettiska legionärerna denna kategori?

Den största gruppen kom till Sverige från Bornholm. Den anlände till Ystad på morgonen den 8 maj, ett halvt dygn innan den allmänna kapitulationen trädde i kraft. Ur den synpunkten var de inte kapitulanter. Men de anlände från Bornholm som är danskt territorium. Och för Danmarks del trädde kapitulationen i kraft den 5 maj och skedde inför fältmarskalk Montgomerys styrkor. Alltså — om någon kunde resa anspråk på denna grupp av legionärer (vilket vi bestrider) så var det engelsmännen. Utlämning till den engelska zonen var i linje med general Bangerskis order av den 29 april 1945 (bilaga 1).

Sedan var det de legionärer som kom från Kurland. De startade från Kurland och anlände till Sverige vid olika tidpunkter. De kom i små grupper, insprängda bland civila flyktingar. Merparten startade flykten på eftermiddagen den 8 maj. När kapitulationen trädde i kraft befann de sig på havet, med all sannolikhet utanför territorialgränsen. De kan inte klassificeras som kapitulanter. Bara några få startade och anlände efter kapitulationen. Men den svenska regeringen satte helt godtyckligt som gräns inte kapitulationsdagen utan — som det hette i statsminister P. A. Hanssons svar i riksdagen den 23 november 1945 — "maj månads ingång". Kravet att utlämna kapitulanter uttrycker åtminstone en enhetlig syn på problemet. Den svenska regeringen har genom tidigareläggande av tidpunkten helt förändrat innebörden av den ryska aktionen.

De myter som bildades i samband med utlämningen 1945—46 fick ny näring, när statsminister Tage Erlander den 22 februari 1968 i riksdagen besvarade hr Rubins fråga. Han sade: "När kriget slutade överenskom segrarmakterna — Förenta Staterna, England, Frankrike och Sovjetunionen — att de stridande styrkorna skulle kapitulera på den plats där de befann sig när vapenstilleståndet var klart den 5 maj. Denna överenskommelse hade den svenska regeringen självfallet ingen anledning att motsätta sig; den gav en klar definition av hur man skulle förfara med före detta stridande styrkor inom den tyska armén." Något senare redogjorde han för den svenska regeringens beslut den 16 juni 1945 på följande sätt: "Regeringen bestämde sig vid detta sammanträde för att följa den överenskommelse som träffats med de fyra segrande staterna om att all personal som tillhört stridande tyska trupper skulle utlämnas till den plats där vederbörande enligt avtalet skulle ha befunnit sig på vapenstilleståndsdagen den 5 maj."

Ytterligare en stund senare ville han rätta till en missuppfattning och sade: "Vi slöt inget avtal med segrarmakterna. Det avtal som jag hänvisade till var ett avtal ingånget av de fyra segrarmakterna."

Statsministern gjorde här flera felaktiga påståenden. Han talar om den 5 maj som vapenstilleståndsdagen. Som vi vet trädde den dagen i kraft endast kapitulationen för Nordvästtyskland, Holland

och Danmark och endast fältmarskalk Montgomery undertecknade aktstycket. Det innehöll inte föreskriften att trupperna skulle kvarstanna i sina ställningar. Den ryska begäran om utlämning åberopade den allmänna kapitulationsakten av den 8 maj 1945.

Statsministern talar om överenskommelse, alternativt avtal, mellan segrarmakterna. Intet sådant avtal för tiden vid krigsslutet är känt. Kallar han det ensidiga tyska kapitulationsåtagande som segrarna undertecknade i egenskap av vittnen för avtal mellan segrarmakterna? Förhåller det sig så, är det en vilseledande beskrivning. Visserligen byggde kapitulationsakten på tidigare överenskommelser (i första hand vid Jaltakonferensen), men när tiden var inne fick akten en annan utformning än man tänkte i Jalta.

Det väsentligaste felet finns dock i redogörelsen för innehållet i avtalet. Vi har icke i något aktstycke sett bestämmelsen att personal skulle utlämnas till den plats där den befann sig vid kapitulationen. Detta måste vara en ren fantasiprodukt. Bestämmelser om utlämning av kapitulanter finns inte i någon av kapitulationsakterna. Varje ockupationsmakt tog hand om de personer den anträffade inom sin aktionszon; ett återsändande har varken varit tänkt eller förekommit.

Enligt statsminister Erlander hade Sverige för sin del inte ingått ett avtal med segrarmakterna. Ändå åtog man sig att tolka och tillämpa avtal som andra makter hade slutit. Vilka garantier hade man att avtalet mellan dessa makter uppfattats rätt? Enda möjligheten var att konsultera dessa makter. Gjorde Sverige det? Nej, såvitt vi har kunnat fastställa. Den 5 december 1945 frågade labourmannen Richard Stone i underhuset utrikesministern, om svenska regeringen hade frågat brittiska regeringen om råd angående utlämningen av krigsfångar. E. Bevins svar var kort: "Nej". Svaret kunde tolkas som upplysning om fakta eller som ogillande av den svenska aktionen.

Baltiska militärflyktingar och asylrätten

Innan asylrätten avhandlas skall vi sammanfatta några av de slutsatser som vi tidigare har kommit fram till. Vi anser att den svenska regeringen inte hade någon grund till att utlämna de lettiska militära flyktingarna till ryssarna. Både i kravet på utlämning och i löftet att uppfylla kravet talas om militär personal, som befinner sig under tysk kontroll. I krigets slutskede kunde letterna inte (och, förefaller det, inte heller övriga baltar) bli uppfattade som underordnade tysk kontroll. Huvuddelen av de internerade lettiska soldaterna berördes av general Bangerskis' order av den 29 april 1945 om att deras soldatplikter hade upphört (se s. 40). Med Hitlers död den 30 april upphörde den förbindelse som börjat med den olagliga

mobiliseringen och kulminerat i soldateden att åtlyda Hitler som de väpnade tyska styrkornas överbefälhavare. Dessa fakta var inte kända i Sverige 1945 eller blev inte vederbörligen uppmärksammade. De skulle ha kommit fram, om den svenska regeringen hade velat undersöka frågan. Men någon sådan önskan förelåg inte.

Den del av den svenska allmänheten som försökte hindra legionärernas utlämning gjorde det med åberopande av asylrätten. Det sades, att om någon överhuvudtaget förtjänat asylrätt så var det de baltiska soldaterna. De hade kämpat enbart för sitt lands frihet. Det är en politisk målsättning, och för den väntade straff efter utlämningen. Regeringsrepresentanter försökte lugna allmänheten: ryssarna skulle ta hänsyn till de särskilda omständigheterna i detta fall. Det fanns inget skäl att anta, att de skulle behandla balter annorlunda än de behandlade andra krigsfångar.

Nu är det emellertid uppenbart, att de utlämnade legionärerna på sovjetiskt håll inte ett ögonblick betraktades som krigsfångar utan som sovjetmedborgare som hade återvänt hem och vilkas förflutna borde klarläggas. De som sedermera straffades dömdes för samarbete med fienden. Att inte alla åtalades är en helt annan fråga. När de bestraffade tyska krigsfångarna blev hemsända fick letterna stanna kvar inspärrade. Detta sovjetiska ställningstagande är fullt förståeligt och kunde ha förutsetts. Enligt internationell rätt är ingen stat skyldig att uppfatta egna medborgare som har tillfångatagits tillsammans med fientliga förband som krigsfångar. Bara den svenska regeringen talade 1945 oavbrutet om balterna som krigsfångar — emedan en annan beteckning skulle ha föranlett ett åberopande av asylrätten.

Även om det fanns obestridliga skäl för att tillämpa asylrätt på baltiska militärpersoner, kan det ändå inte förnekas, att endast den svenska regeringen hade befogenhet att avgöra denna fråga. Allmänheten kan uttrycka sina åsikter, flyktingarna själva kan vädja, men regeringens beslut, hurudant det än må vara, är den avgörande omständigheten. Att vägra asyl kan kallas för en orättvis men inte för en olaglig handling.

Allmänhetens uppmärksamhet var den gången i så hög grad koncentrerad på asylrätten, att det faktum, att Sveriges förpliktelser enligt internationell rätt överträdades med utlämnandet, förblev obemärkt. Respekt för internationell rätt kunde man ha krävt, inte bara bett om.

Varför ville de dö? Övertygelsen att det är bättre att dö än falla i ryssarnas händer var vida spridd bland de internerade letterna. Bara två — O. Lapa och P. Vabulis — lyckades begå självmord, men självmordsförsök gjorde många. Som bekant körde E. Alksnis in en penna i ögat; hans liv räddades dock. Inte lång tid efter O. Lapas död försökte G. Vilks att sticka en fickkniv i bröstet; den gled dock längs revbenet och rörde inte vid hjärtat, så även han räddades. G. Matisons berättar: "Natten före bortförandet försökte en kamrat hänga sig men förblev vid liv, då vi avhöll honom från fortsatta försök". På morgonen den 25 januari försökte A. Plüme begå självmord genom att sticka en bajonett i magen. Även hans liv räddades; även han flydde till England. Major Lars Landin, som hade fått i uppdrag att leda balternas transport till den i Trelleborg väntande ryska båten skriver i sina minnen (Kristianstadsbladet 12.2 1968): "(Vid utrymningen av lägret) En intern försökte skjuta sig med en pistol, men en polisbatong slog den ur hans hand." På samma ställe berättas även om andra fall, men det är inte helt säkert att det gällde balter.

P. O. Enquist har läst flera utlämnade legionärens dagböcker och anteckningar. I dessa dyker flerfaldiga gånger tanken på självmord upp, ehuru den ej blir förverkligad (202, 303). Personer som kände stämningen bland de internerade letterna vittnar att dödsfallen skulle ha varit många fler, om bara döden hade varit lättare att nå, om vapen eller gift varit tillgängliga. En sådan viljestyrka som Alksnis visade förmår bara några få uppbringa.

Varför gjorde de det? Låt oss utgå från det som P. O. Enquist har klarlagt i denna fråga. Sporadiskt dyker tanken upp, att några interners död kunde hjälpa de andra: det skulle öka den svenska allmänhetens upprördhet och därmed trycket mot regeringen. Men en sådan beräkning för Enquist inte fram som huvudmotiv till självmorden. Det kunde enligt författarens värdering på sin höjd vara en biprodukt. I det fallet är vi eniga med honom. Denna avsikt kunde endast tillskrivas de dödsfall som skedde i början av motståndet (O. Lapa), men inte dem som utfördes i sista ögonblicket före utlämnandet (Vabulis, Plüme). Författaren låter också Alksnis säga: "Jag trodde de (den svenska regeringen) skulle utlämna oss, hur vi än gjorde" (283).

Enligt Enquists åsikt var den viktigaste orsaken till självmorden, både de utförda och de enbart planerade, de internerades övertygelse att de alla efter utlämnandet skulle bli dömda till döden. Detta motiv utgör för författaren otaliga gånger. Under intryck av denna känsla blev de internerade apatiska, allt verkade hopplöst, meningslöst. Den fysiska försvagningen under hungerstrejken bidrog till att befästa en

stämning av hopplöshet. Som möjligt alternativ till dödsstraff nämns ibland deportation till Sibirien.

Enquist påstår sig också veta hur övertygelsen att döden väntade uppkom. Den skapades av propagandan, skriver han, både i den baltiska och svenska pressen, både av demonstrationer, politiker och enkla sympatisörer inom befolkningen. En särskild roll, anser författaren, spelade de lettiska prästerna, som ofta hade tillfälle att besöka internerna. Även bokens recensenter har gått på en sådan konstruktion. Karl-Erik Lagerlöf (Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 2.9 1968) skriver att i legionärernas fall "de enda offer blev de som föll offer för vår propaganda. Den tesen ter sig rimlig."

Det förefaller högst osannolikt, att det som legionärerna hörde här i landet fick någon större betydelse främst på grund av den korta tiden. Utlämningsbeslutet blev bekant först i slutet av november 1945. Då började protester och debatter, men även hungerstrejken och legionärernas isolering från omvärlden. Ingen propaganda slår igenom på några dagar. Ingen tror på den, när man hör den första gången.

När legionärerna flydde från Danzig, där de var kringrända, till Bornholm och därifrån till Sverige, hade de redan en viss föreställning om vad som väntade dem, om de blev tillfångatagna. Vad de visste innan de placerades i interneringslägret har Enquist inte bemödat sig att ta reda på. Lettiska soldater hade själva sett, hur ryssarna likviderade det oberoende Lettlands officerskår. En del hittades mördade i Lettland, men för en stor del är gravplatserna att söka i Ryssland och blir kanske aldrig upptäckta.

Om detta tiger P. O. Enquist. Dessa officerare hade inte gjort ryssarna något ont, ryssarna ockuperade Lettland 1940 utan strid. Deras brott var att sovjetregeringen inte litade på dem. Det räckte för att de skulle likvideras.

Alla visste även, hur ryssarna hade gjort upp räkningen med det självständiga Polens officerare. 4.000 lik återfanns i massgravar vid Katyn. P. O. Enquist påstår, att E. Eichfuss-Atvars under samtal med generaldirektör Axel Höjer den 7 december 1945 sade, att massgravarna i Vinnitsa hade ordnats av tyskar (262). Den ukrainska staden Vinnitsas namn hördes under kriget i flera sammanhang; polska officersgravar finns i dess närhet. Om därmed skall vara sagt, att tyskarna mördade de polska officerarna, så måste något missförstånd ha uppstått. Sådant nonsens kan Eichfuss inte ha påstått, och f.ö. skulle väl den han talade med inte ha trott på det.

Det under Jalta-konferensen av Stalin framförda kravet på likvidering av 30.000 tyska officerare var under vintern 1945—46 ännu inte allmänt känt. Sovjetpublikationerna var under kriget försedda med slagordet "Död åt de tyska ockupanterna!" Med detta slagord

började och slutade radiosändningarna. Lettiska soldater begrep alltför väl, att därmed avsågs även de. Inför världen var det bekvämare att likvidera dem genom att utge dem för att vara tyskar. Man kunde fortsätta raden av exempel.

Själv mordstankar kan inte förklaras med ett enda motiv. Bakom ligger alltid ett helt motivkomplex, där varje enskilt fall bör uppfattas som individuellt och motiven ingår i olika proportioner. Av betydelse är inte bara de rationellt gripbara motiven utan hela personligheten.

Det är inte svårt att observera att legionärernas utsikter att bli dödsdömda inte spelade den dominerande roll som Enquist ger dem. Största utsikten att bli dömda hade de äldre officerarna och Eichfuss-Atvars, men ingen av dem gjorde något självmordsförsök. För övrigt fostras soldater till övertygelsen att ingen situation är hopplös, att man i alla situationer måste hålla huvudet kallt för att kunna utnyttja varje tillfälle till sin fördel. Det finns vittnesmål om att letterna försökte avhålla varandra från självmordsförsök och räddade de sårade. De böner som nådde ut ur lägret att skaffa medel för att begå självmord avvisades bestämt. Det är inte sant, att balterna i Sverige hade för avsikt att iscensätta en klassisk tragedi med blodigt slut. I den mån det ändå blev en tragedi skedde det utan iscensättande.

Vid närmare betraktande av den av Enquist presenterade karakteristiken av de lettiska legionärerna, överraskas man av att han är totalt döv och blind för några specifika personlighetsdrag. Han kanske inte förstår dem och är därför inte i stånd att uppfatta dem. Ingenstans kommer soldaternas patriotism, självkänsla, kampvilja och trots till synes. Utan dessa drag blir Lettlands självständighetstids ungdom omöjlig att förstå och svår att beskriva. Utan dem blir varje porträtt en karikatyr.

Beslutet om legionärernas utlämning var en chock inte bara för internerna själva utan för alla letter, kanske för alla balter och ännu många andra. I det på nytt ockuperade Lettland ville till en början ingen tro på det, och nyheten lär ha uppfattats som ett ryskt propagandatrück. Under självständighetsåren levde letterna i den fasta övertygelsen, att flertalet av världens länder erkände det lettiska folkets rätt till självständig existens. Endast två despoter, Stalin och Hitler, hade fikat efter Baltikums länder och folk, och vi tänkte att i kampen mot dessa despoter skulle hela världen åtminstone stödja oss moraliskt. Så trodde vi. Plötsligt visade sig detta vara en myt. Vårt grannlands regering, vars integritet ingen betvivlade, demonstrerade att den ingenting visste om vår frihetskamp och ingenting ville veta. Den såg bara att vi var klädda i fel uniform.

I sin bok citerar Enquist ett brev som sex unga lettiska soldater den 9 augusti 1945 skrev till den lettiske socialdemokratiska partiordföranden Bruno Kalnins. Tyvärr har det viktigaste stället i brevet inte fångat författarens uppmärksamhet. Där står: "Våra pojkar har ingenting gemensamt varken med ryssar eller tyskar och ett jämställande med tyskarna skulle vara en örfil för oss" (116). Tyvärr blev letterna jämställda med tyskar. Det officiella Sverige vägrade att erkänna, att letterna hade kämpat för något annat än Tyskland. I de officiella handlingarna sägs: "De tog värvning i tyska armén." Detta var, för att använda de citerade brevskrivarnas ord, verkligen en örfil.

Hur reagerar människor på en örfil? Självfallet mycket olika. Några fördrar den som en orättvisa, som det inte står i deras makt att utplåna. Andra reagerar och säger ifrån att de inte accepterar förolämpningen. Ett självmord kan vara en demonstration med detta innehåll. Det är omöjligt att ignorera förhållandet, att alla de som begick självmord eller försökte göra det var unga; löjtnanter, en sergeant och en menig. Det kan inte enbart vara ett sammanträffande. De tillhörde den grupp och generation som allra djupast upplevde den moraliska förolämpning som det svenska utlämningsbeslutet innebar.

Då hungerstrejkens ledare E. Eichfuss fördes ombord på sovjetfartyget tillsammans med de andra lär han ha sagt: "Själv har jag hela tiden velat återvända till Sovjetunionen, och jag gör det frivilligt. Jag förstår bara inte varför de svenska myndigheterna hindrat mig från att lämna Sverige redan med de tidigare transporterna" (312). Hur ska man förstå ord som är diametralt motsatta den för alla välbekanta sanningen? Vi vill tolka det som ett symboliskt självmord. Motståndsrörelsens ledare avslutat sitt liv.

Politiska motiv En av de obestridda förtjänsterna hos P. O. Enquists bok är att den avslöjar och dokumenterar de politiska motiv som vägledde den svenska regeringen i beslutsprocessen. Även om det inte bokstavligen står någonstans så framgår omisskännligt av det presenterade materialet, att de politiska motiven var utslagsgivande.

Vi möter olika politiska motiv. Den ena typen karakteriserar utrikesminister Undéns uttalanden vid utrikesnämndens sammanträde den 8 december 1945. Han sade bl.a.: "Saken måste ses i ett större politiskt sammanhang, man måste till bilden foga Sovjets prestige och maktställning, dess högt uppdrivna ambition och känslighet, och särskilt den ryska misstänksamheten mot allt som kunde tas som ett

utslag av opålitlighet" (275). I diskussioner formulerade nämligen regeringsrepresentanter vanligtvis problemet så här: Skall vi bryta det löfte som vi gav ryssarna under sommaren 1945? Kan vi säga till ryssarna, att vi gör det, därför att vi tvivlar på att de kommer att behandla de utlämnade baltarna human?

En sådan uppställning av problemet verkar helt bakvänd. Det har aldrig fallit oss in att försvara Moskva; men i detta fall tycker även vi, att man inte får på Moskva övervältra fel som har begåtts i Stockholm. Om man verkligen vill bättra en sak ska man nämna den vid dess rätta namn. Det skulle ha förefallit oss naturligt att den svenska regeringen hade sänt Sovjetunionen en not som, översatt till vardagsspråk, hade sagt ungefär så här:

Vi har lovat att utlämna de internerade baltiska legionärerna till er. Vid en mera ingående granskning av fallet visade det sig emellertid att dessa människor kan åberopa internationell rätt och andra omständigheter, som förbjuder ett utlämnande av dem mot deras vilja till den makt mot vilken de har kämpat. Ni instämmer säkert med oss i att internationell rätt och sedvanerätt bör respekteras; att så sker är särskilt viktigt nu vid början av en ny fredsperiod. Därför ber vi, att ni går med på att vi icke uppfyller vårt tidigare löfte. Vi går med på att förhandla om kompensation som ett symboliskt medgivande att vi har begått ett misstag.

Men ett sådant brev övervägdes aldrig, såvitt vi vet, kanske därför att ingen trodde på att det skulle få avsedd verkan. Trots utrikesminister Undéns alla bedyranden, att Sovjet är "en rättsstat" och det inte finns några som helst skäl att misstänka den sovjetiska rättskipningen (147). Om en liknande situation hade uppstått, t.ex. i relationerna till Storbritannien, skulle ovanstående demarche ha förefallit som en naturlig lösning. Men ett kanske ännu svårare hinder för att söka en sådan utväg var att regeringen på inga villkor fick erkänna, att ett fel överhuvudtaget hade begåtts. Den var rädd för att ett sådant steg skulle skada regeringsauktoriteten och gynna oppositionen. Statsminister Per-Albin Hansson lär ha sagt: "Regeringen får skenet av att inte kunna behärska folkmeningen; frågan gäller inte bara asylrätten, den gäller också regeringens auktoritet" (276, 277). Frågan blev ett inrikespolitiskt problem. Vi kan här inte utröna, vem som bär skulden till att saken tog en sådan vändning. Att därmed lag och rätt kränktes ligger i öppen dag.

Politiska argument av annat slag fördes fram av Ernst Wigforss och hans meningsfränder i regeringen. Deras reella innehåll var följande: Vi har ingen orsak att ta på oss obehag för de baltiska legionärernas skull, ty de representerar en värdelös politisk idé. Oberoende

baltiska stater är en onaturlig företeelse. P. O. Enquist låter finansminister Wigforss bl.a. uttrycka följande åsikter:

”Vi tyckte kanske att den instängning av Sovjet som blev följden av de baltiska staternas tillkomst var en i längden riskabel och artificiell skapelse. De randstater som bildades med hjälp av västmakterna år 1920, och som stängde in Ryssland i Finska viken, de kunde vi knappast tro skulle kunna vara bestående — och de bestod ju inte heller” (271). Detta synsätt motsvarar Östens Undéns åsikter, som han formulerade dem i sitt tal i riksdagen den 23 november 1945 (186). Innan vi berör dem skall vi notera ett intressant moment. I Undéns tal sammankopplades för första gången legionärernas sak med de baltiska staternas frihetsfråga. Annars brukade det i officiella svenska uttalanden 1945 alltid heta, att de baltiska legionärerna hade utgjort en del av den tyska armén och under Hitlers ledning kämpat för ”det nya Europa”. Om legionärernas plötsliga sammankoppling med letternas frihetskamp är hr Undéns eget initiativ eller om den rätta insikten existerade redan 1945 ”för internt behov” är en hittills obesvarad fråga. För oss är de lettiska legionärernas kamp och letternas frihetsfråga oskiljaktiga begrepp.

Ernst Wigforss' synpunkt Den syn på den baltiska frågan som omfattas av Ernst Wigforss och hans meningsfränder har, om P. O. Enquist har bedömt den rätt, tidigare förefunnits på annat håll. Den var representativ för tsar-Ryssland, sannolikt även för Kerenskijs provisoriska regering. Lite senare drev Adolf Hitler politik på samma ideologiska grund. Hans nya Europa planerades så att obekväma vikar och halvöar inte skulle stå i vägen för det tyska folkets expansion och för en utvidgning av dess livsrum. 1941—42 fick även letterna veta, att de tidigare baltiska staterna var ett störande element på Östeuropas karta och därför inte kunde hoppas bli återupprättade. Hitler talade som stortysk men slutsatsen var densamma som storryssarnas. Ernst Wigforss nämnde precis samma argument till Sovjetunionens fördel. I Moskva registrerades detta självfallet med gillande.

Det är ett misstag att tro, att även sovjetkommunisterna själva öppet propagerar sådana åsikter. Frånsett de första revolutionsåren (1917—20) återfinns inte dessa argument i sovjetlitteraturen. Varför? Därför att vårdarna av kommunismens teorier är på det klara med att detta är åsikter som i våra dagar kallas reaktionära och kännetecknande för brutal imperialism. När Sovjetunionen 1940 ockuperade Baltikum skedde detta enligt den officiella versionen inte därför att Baltikum var ”gammal rysk mark” och inte därför att ryssarna be-

hövde komma ut ur Finska viken utan därför att de baltiska folken själva sades ha önskat det. Att ett annat språkbruk användes under interna förhandlingar i Kreml vet vi. Men utåt har detta inte tillåtits att skymta intill denna dag. Ty det är verkligen ett djupt reaktionärt synsätt.

Enligt vår övertygelse är av naturen formade element rätt osäkra kriterier för att bestämma vilka stater som har rätt att existera och vilka som bör anses vara konstgjorda bildningar. 1940 kände sig ryssarna instängda i Finska viken. I dag känner de sig instängda av Öresund och Bälten. Vilka stater bör underkasta sig Sovjetunionen för att denna skall befrias ur den fångenskapen? Tack vare att ryssarna kom ut ur Finska viken har Östersjön blivit "Fredens hav", sägs det. Begreppet Fredens hav innebär en särskild politisk ideologi, egna ordningsregler för hur de till detta hav gränsande länderna bör uppföra sig. Det är inte sagt att de inte en gång kommer att bli förelagda Sverige.

I motsats till det ovan sagda tror vi på folket som det allra viktigaste, det utslagsgivande elementet i en stat. Alla folk, både stora och små, har rätt till frihet och självständighet, både de som lever vid havet och de som lever i inlandet. Inget folk får använda sig av sin frihet och sin förmåga till skada för andra. Baltikums folk skulle ha gjort dumt i att vägra ryssarna väg till havet. Men så har icke skett. För en utfartsvägs skull får man inte ockupera ett helt land. Med samma rätt kunde Tyskland kräva Holland och Belgien — för att bara nämna ett exempel.

I detta sammanhang skulle man vilja fråga P. O. Enquist en sak. Han befinner sig i förtroendefull korrespondens med ordförande Mao. Har inte Mao i sina svar någonsin sagt, att de baltiska folken bör återfå sin frihet? Våra relationer med Mao är inte särskilt intima, men vi har hört talas om ett sådant ställningstagande från hans sida.

Vi anser att ryssarna bör begränsa sin makt till det territorium de själva bebor. Alla övriga folk bör få tillfälle att grunda egna självständiga stater. Författaren har på ett ställe (160) framfört denna åsikt, till synes som en kuriositet. Enligt vårt förmenande är det den enda rätta lösningen på Rysslands-frågan.

Kärnpunkterna I boken "Legionärerna" har det dilemma som författaren velat belysa aldrig klart preciserats. Behövde utlämningen ske, eller behövde den inte ske? Är detta frågan? I en intervju har författaren själv sagt: "Jag kommer själv aldrig att svara på frågan, om det var rätt eller fel att balterna utlämnades. Det får läsaren göra" (Sydöstra Sveriges Dagblad 20.11 1968).

Och i boken kan man verkligen inte hitta svaret. Bara ytterst få recensenter har kommit till slutsatsen, att författaren trots allt är emot utlämnandet. Orvar Nilsson (Ystads Allehanda 2.9 1968) skriver: "Indignation och medkänsla lyser igenom". På vissa ställen kan det vara så, men helhetsintrycket kan inte karakteriseras på detta vis.

Ehuru dilemmat inte är entydigt formulerat talar Enquist på något ställe om kärnpunkter (227). Han lämnar dock läsaren i vissnet om huruvida kärnpunkten avser hela utlämningsproblemet eller enbart någon fas av händelseförloppet. Han säger att kärnpunkterna är dels frågan om asylrättens tillämpning här, dels och framför allt skilda uppfattningar om vilket öde balterna gick till mötes, om de utlämnades. Som många gånger tidigare kan vi i detta fall inte vara överens med författaren.

Asylrätten, dvs tillstånd för legionärerna att stanna i Sverige som politiska flyktingar, skulle vara en relativt oviktig fråga, ifall andra rättigheter som legionärerna hade giltiga skäl att förvänta sig hade blivit respekterade. I maj—juni 1945 fattades det första utslagsgivande beslutet i legionärsfrågan. Att döma av vad som hittills har framkommit om denna period, kvarstår intrycket att ansvariga svenska ämbetsmän uppfattade de lettiska legionärerna som på stranden uppsköljt vrakgods, som strandägaren kunde förfoga över efter behag. Innan beslutet fattades hade ingen undersökning om människorna i fråga företagits och inga överväganden om deras rättsliga ställning ägt rum. Myndigheterna iakttog fullständig förtegenhet gentemot dem. Senare återstod bara att fortsätta färden på den inslagna vägen. Legionärerna fick aldrig möjlighet att sätta sig i förbindelse med sitt överbefäl, att skaffa material och bevis, att engagera sakkunniga som kunde ha givit den rätta belysningen av deras situation. De beslutande svenska myndigheterna ansåg, att de själva redan visste allt. Men denna självöverskattning saknade varje täckning.

Att påstå att asylrätten var huvudproblemet innebär återigen att man för in frågan på fel spår. Även de som trädde fram till balternas stöd saknade material och kunskaper. Därför blev deras främsta argument asylrätten. Enligt vår åsikt bör den viktigaste källan till frågans lösning sökas i folkrättens bestämmelser.

Den baltiska legionärsfrågan har en kärnpunkt som står över nationaliteter och den politiska situation som förelåg 1945—46. Saken borde ha avhandlats så att beslutet skulle ha kunnat gälla, även om det vid ett annat tillfälle i stället för balter hade gällt ett annat folks frihetskämpar och i stället för Sovjetunionen, Storbritannien, USA eller någon annan stat.

Frågan om de baltiska legionärernas utlämnande har hittills behandlats föga i den internationella litteraturen. Förklaringen härtill kan bara vara att allt existerande material ännu inte är tillgängligt. Tillsvidare finns därför risken, att något moment kan ha missförståtts och att givna data kan vara felaktiga. När hemligstämplade akter blir fria och allt material blir tillgängligt kommer problemet säkert att kommenteras i facklitteraturen.

Riksdagsmannen och tidningsledaren Ivar Anderson uttalade 1945 profetiska ord: "Vi är ansvariga inför hela världen" (276).

Bilaga 1.

Lettlands Nationella Kommittés ordförandes order nr 3.

Lübeck den 29 april 1945.

§ 1.

Lettiska soldater i Tyskland!

För någon tid sedan överfördes ni hit för att här, som det verkade, under lugnare omständigheter på nytt grupperas och förberedas för vårt lands och folks försvar. Allas vårt mål var och förblir ett fritt och oavhängigt Lettland. Endast för detta mål var och är vi redo att offra alla våra krafter och vårt liv. På grund av krigshandlingarnas snabba förlopp hann inte den största delen av er tillbaka till Lettland. Vår 15:e (1:a lettiska) division fick här inveckla sig i strider mot samma östliga fiende, och den har uppfyllt sina förpliktelser även här på främmande mark och under obесkrivligt svåra förhållanden. Det har skett med ett hjältemod och en uthållighet som endast den ungdom förmår uppvisa som vuxit upp i det oavhängiga Lettland och som innerligt älskar sitt land. En del av er förmådde, obevåpnade och ej utrustade, helt maktlösa inför fienden, övervinna svårigheterna med en energi som hedrar er uthållighet men har gjort er förbittrade som soldater.

Lettiska soldater i Tyskland!

Det stora flertalet av er har blivit kvar utan bevapning, och jag ser inte någon möjlighet för er som soldater att här vara till nytta för Lettland. Jag ser inte heller någon möjlighet och mening i att överflytta er obevåpnade till Lettland. Dessutom har de västallierades (engelsmäns, amerikaners, fransmäns) front redan kommit så nära våra förläggningar, att jag måste sörja för avvärjandet av missförstånd med dem, som vi under hela den tid vår stat bestått uppfattat som vänner och utan vilkas stöd säkrandet av en bättre framtid för vårt lidande folk inte ens är tänkbar. I egenskap av Lettlands Nationella Kommittés ordförande och lettiska legionens generalinspektör, dvs. för tillfället folkets högsta politiska och militära representant, befäller jag följande:

1. Att vår krigsmakts enheter, till sin majoritet nästan helt obevåpnade, drar sig ifrån östfronten för att undvika att falla i fångenskap hos bolsjevikerna.

2. Att ni disciplinerat börjar marschen i västlig riktning, undviker varje verksamhet som kunde skapa missförstånd om våra fredliga avsikter och låter internerna er i av engelsmän, amerikaner eller fransmän besatta zoner, likgiltigt om i större enheter eller mindre grupper.

3. Att generalsekreteraren för krigsärenden (legionens stabschef) fortsätter att avveckla utanför krigsmakten befintliga förvaltningar.

4. Att det som har nämnts i ovanstående punkter principiellt skall gälla både inom legionen och i utanför legionen befintliga soldatenheter i arméns, krigsflottans och flygets tjänst.

Lettiska soldater i Tyskland!

Med denna order befriar jag er alltså från era hittillsvarande soldatplikter. Er lön må bestå i medvetandet, att ni för ert lands och folks bästa gjort allt som stod i mänsklig makt. Detta medvetande må ge er tro och uthållighet genom de fortsatta öden, vilka ingen av oss kan vare sig bestämma eller förutse. Som alltid ber vi även i detta ögonblick inte för oss själva; låt oss alla gemensamt bedja Gud rädda och välsigna vårt land!

General R. Bangerskis

NOTVÄXLING MELLAN SVERIGE OCH SOVJETUNIONEN
OM MILITÄRFLYKTINGARNAS UTLÄMNANDE

(Utdrag ur svenska regeringens förklaring i riksdagen 23.11 1945)

I en note av den 2 juni 1945 hemställde Sovjetunionens legation under hänvisning till kapitulationsakten den 8 maj om utlämnande till Sovjetregeringen av alla tyska soldater, officerare och annan militärpersonal, som anlänt till svenska hamnar, ävensom av personer, tillhörande dessa kategorier, som varit under tysk kontroll.

Kungl. Maj:t beslöt i konselj den 15 juni — efter hörande av utrikesnämnden — att ett svar skulle avlåtas till Sovjetunionens beskickning av följande lydelse:

”Med verbalnote den 2 juni 1945 har Socialistiska Sovjetrepublikernas Unions legation enligt uppdrag framfört förslag om utlämnande till Sovjetregeringen av alla tyska (och sådana som varit under tysk kontroll) soldater, officerare och annan militärpersonal, som flytt från den sovjet-tyska fronten till Sverige efter undertecknandet i Berlin den 8 maj 1945 av akten om Tysklands militära kapitulation.

Till svar härå får kungl. utrikesdepartementet meddela, att svenska regeringen är beredd att låta de tyska eller under tysk kontroll stående militärpersoner, som från de angivna områdena flytt till Sverige, lämna vårt land och att försvarsstaben fått i uppdrag att träda i förbindelse med legationen rörande modaliteterna för avresan och överlämnandet till Sovjetunionens militära myndigheter. Därvid må framhållas, att bland dessa personer också befinna sig sådana som anlänt till Sverige före undertecknandet av kapitulationsakten.

Detta meddelande innefattar givetvis också — varom i legationens note särskilt frågats — att svenska regeringen icke kommer att bereda fristad i Sverige åt dessa personer.”

Denna note avlämnades till Sovjetunionens legation den 16 juni.

INNEHÅLL

Inledningsord	2
Till läsaren	3
1. Tidtabell för de viktigaste händelserna kring de baltiska militärflyktingarnas utlämnande	4
2. FEL UTGÅNGSPUNKT	7
3. LETTISKA POLITIKEN UNDER DE TYSKA OCKUPATIONENSÅREN	10
Relationerna till Tyskland, Sambandet med legionärsfrågan	
10. Historia i några satser 11. De svenska bedömarens vanligaste feltolkningar 12. Ockupationens teknik 14. Hur bildades den lettiska självstyrelsen? 16. Hitlers befullmäktigade övertar makten 17. Personer i självstyrelsens ledning 18. Självstyrelsen och staten Lettland 19. Lettiska politiska grupperingar under den tyska ockupationens år 20. Föreställningar om krigsförloppet 22.	
4. LETTISKA STRIDSKRAFTER	24
Självförsvarsgrupper 24. Den tyska polisorganisationen 25. Lettiska polisbataljoner 25. "Deras historia är inte vacker" 26. Självstyrelsens reaktion 27. Den första mobiliseringen 28. Letterna blir tvingade att ändra ståndpunkt 29. Generalinspektionen och general R. Bangerskis 30. Lettiska enheter och SS 32. Enheternas särdrag 33. Med ryggen mot havet 34. Koncessioner klockan fem minuter före tolv 36. Den provisoriska regeringen i Kurland 38. Slutsatser 38. I Tyskland under krigets slutskede 39. Orderns följder 40. Bortdragandet förverkligas 40. Legionärerna i Tyskland i fångenskap och i frihet 42. Facit 46.	
5. LETTISKA LEGIONÄRER I SVERIGE	48
Ankomst till Ystad 48. P. O. Enquists forskning i Lettland 50. Straffen 53. Letter i den tyska Sicherheitsdienst (SD) 57. K. Gailitis och Stutthofs KZ 58. "Exilmänniskan, det okända djuret" 59. Hemsändande, modell 1945 62. Den tyska kapitulationens följder 65. Baltiska militärflyktingar och asylrätten 70. Varför ville de dö 72. Politiska motiv 75. Ernst Wigforss' synpunkt 77. Kärnpunkterna 78.	
Bilaga 1: Lettlands Nationella kommittés presidents order nr 3	81
Bilaga 2: Notväxling mellan Sverige och Sovjetunionen	83
Innehåll	84

LATVIJAS NACIONĀLA BIBLIOTEKA

0304007499

5,-

